

МАЗМҰНЫ

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР.....	3
БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР.....	4
КІРІСПЕ.....	5
1. ЖЕРГІЛІКТІ БЮДЖЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯ-МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	8
1.1. Жергілікті бюджеттің кірісін қалыптастырудың теориялық негіздері.....	8
1.2. Жергілікті бюджеттерді қалыптастырудың шетелдік тәжірибесі.....	12
2. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЖЕРГІЛІКТІ БЮДЖЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ПРАКТИКАСЫ.....	21
2.1. Жергілікті бюджетті қалыптастыру бойынша нормативтік-құқықтық актілерді талдау.....	21
2.2. Курчатов қаласының жергілікті бюджетін қалыптастыру практикасы.....	27
ҚОРЫТЫНДЫ.....	39
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕР ТІЗІМІ.....	42
ҚОСЫМШАЛАР.....	46
АНАЛИТИКАЛЫҚ ЖАЗБА.....	49

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР

Магистрлік жобада нормативтік құжаттарға келесі сілтемелер пайдаланылды:

1. Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 4 желтоқсандағы № 95-IV «Бюджет кодексі».
2. Қазақстан Республикасының 2017 жылғы 25 желтоқсандағы № 120-VI ҚРЗ «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» Кодексі. (Салық кодексі).
3. Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 23 қаңтардағы № 148 «Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» Заңы.
4. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентінің 2015 жылғы 20 мамырдағы Ұлт жоспары – бес институционалдық реформаны жүзеге асыру жөніндегі «100 нақты қадам» бағдарламасы.
5. «Экономиканы тұрақтандыру жөніндегі одан арғы шаралар туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылғы 16 наурыздағы № 287 Жарлығын іске асыру жөніндегі шаралар туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2020 жылғы 20 наурыздағы № 126 Қаулысы.

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

ҚР – Қазақстан Республикасы.

ҚМ – Қаржы министрлігі.

ЖІӨ – Жалпы ішкі өнім.

ШОБ – Шағын және орта бизнес.

ҚҚС – Қосылған құн салығы.

ҚРЗ – Қазақстан Республикасы Заңы.

ЕО – Еуропалық Одақ.

АҚШ – Америка Құрама Штаты.

АҚ – Акционерлік Қоғам.

КІРІСПЕ

Зерттеудің өзектілігі

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентінің 2015 жылғы 20 мамырдағы Ұлт жоспары – бес институционалдық реформаны жүзеге асыру жөніндегі «100 нақты қадам» бағдарламасының 98-қадамына сәйкес «Селолық округ, ауыл, село, кент, аудандық маңыздағы қала деңгейінде жергілікті өзін-өзі басқарудың дербес бюджеті енгізілетін болады» деп көрсетілген [1].

Тұңғыш Президенттің осы аталған реформасы жергілікті бюджеттердің кірістерін ұлғайтуға және жергілікті атқарушы органдарды бизнес үшін қолайлы жағдайлар жасау есебінен салық базасын кеңейтуге ынталандыруға бағытталған [1]. Реформа нәтижесінде жергілікті бюджеттердің кірісі шынымен де өсті, бірақ жергілікті бюджеттердің өзін-өзі қамтамасыз етуінің әлсіздігі мәселесі өзекті болып қала береді [1].

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2023 жылғы 1 қыркүйектегі «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына Жолдауына сәйкес «Кезең-кезеңімен жүргізілген фискалды орталықсыздандыру жұмысының нәтижесінде жергілікті бюджет кірісінің құрылымындағы республикалық бюджеттен бөлінетін трансферттің үлесі орта есеппен 25 пайызға дейін төмендеуге тиіс. Сонымен қатар аудан әкімдеріне жергілікті бюджетті басқару құқығын беру қажеттігі туындайды. Бұл, ең алдымен, сол жердегі мәселелерді жедел шешу үшін қажет. Бұдан бөлек, жергілікті бюджетке жиналатын салыққа қатысты жеңілдіктерді анықтау құқығын аймақтардың өзіне беру мәселесін қарастыру керек. Бұл шара бизнестің дамуына үлкен серпіліс береді. Ұсынылып отырған бастама өте маңызды. Келешекте аймақтардың табысты дамуына айрықша ықпал етеді» деп көрсетілген [2].

Жергілікті бюджеттердің кіріс бөлігі елдің экономикалық және әлеуметтік күн тәртібін жүзеге асыруда маңызды рөл атқарады. Бұл, ең алдымен, әлеуметтік дамуға және қоғамның әлеуметтік инфрақұрылымын дамытуға мемлекет қаражатын бөлуге қатысты. Мемлекеттің әлеуметтік саясатын жүзеге асыру айтарлықтай материалдық және қаржылық ресурстарды қажет етеді. Жергілікті бюджеттің кіріс бөлігін арттыру қаржы ресурстары арқылы ағымдағы және күрделі шығындарды қаржыландырудың оңтайлы арақатынасына әсер ете алады, бұл материалдық және еңбек ресурстарын тиімді пайдалануға ықпал етіп қана қоймайды, сонымен қатар жаңа жергілікті өндірістер мен сауданы құруды ынталандырады, сол арқылы жаңа жұмыс орындарын және өңірдегі жұмыссыздықты азайту мәселесін шешуге белгілі бір үлес қосады [3].

Жергілікті бюджеттің кіріс бөлігін арттыру бойынша мәселе бірнеше себептерге қатысты өзекті болып табылады.

- Инфрақұрылымды дамыту бағытында бюджет кірістерінің ұлғаюы жергілікті билікке жолдар, қоғамдық көлік, білім беру, денсаулық сақтау және басқа да әлеуметтік нысандар сияқты инфрақұрылымды дамытуға инвестиция

салуға мүмкіндік береді. Бұл халықтың өмір сүру сапасын жақсартуға және жаңа инвестициялар тартуға көмектеседі.

- Шағын және орта бизнесті қолдау бағытында бюджеттің кіріс бөлігін ұлғайту шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту үшін қолайлы экономикалық орта құруға мүмкіндік береді, бұл жаңа жұмыс орындарын құруға және салық түсімдерін ұлғайтуға ықпал етеді.

- Жаңа жұмыс орындарын құру бағытында инфрақұрылымды жақсарту және жаңа нысандарды құру аймақта жұмыс орындарын құруға әкеледі, бұл өз кезегінде экономикалық өсуге және кедейлік деңгейінің төмендеуіне ықпал етеді

Зерттеудің мақсаты

Қазақстан Республикасындағы жергілікті бюджеттің кіріс бөлігін қалыптастырудың теориялық және әдістемелік негіздерін анықтау, механизмдерін талдау және жергілікті бюджет кірістерін арттыру бойынша ғылыми-практикалық ұсыныстар әзірлеу.

Курчатов қаласының жергілікті бюджетінің кіріс бөлігі салықтық және салықтық емес түсімдерден, сондай-ақ жоғары тұрған бюджеттерден түсетін трансферттер есебінен қалыптасады. Негізгі кіріс көздеріне жеке және заңды тұлғалардың кірісіне салынатын салықтар, мүлік салығы, акциздер және салықтар мен алымдардың басқа түрлері жатады [4].

Мақсатқа жету үшін келесі **зерттеудің міндеттері** белгіленді.

- Жергілікті бюджеттің кіріс бөлігін қалыптастыру бойынша әдеби шолу жасау.

- Жергілікті бюджеттің кіріс бөлігін қалыптастыру бойынша халықаралық тәжірибені зерделеу.

- Жергілікті бюджеттің кіріс бөлігін реттейтін нормативті - құқықтық актілер мен заңдарға талдау жасау.

- Жергілікті бюджеттің қалыптастыру механизміндегі ерекшеліктері мен кедергілерін анықтау.

- Жергілікті бюджеттің кіріс бөлігін ұлғайту бойынша ұсынымдар әзірлеу.

Зерттеу нысаны (объект) Жергілікті бюджет.

Зерттеу пәні (предмет) Курчатов қаласының жергілікті бюджетінің кіріс бөлігін қалыптастыру механизмі.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің мақсаттарына жету үшін сараптамалық сұхбат өткізу, нормативтік-құқықтық құжаттарды талдау және статистикалық деректерді талдау қарастырылған.

Зерттеуден күтілетін нәтижелер

- жергілікті бюджеттердің кірістерін топтастыру қажеттілігі белгіленді, оны қолдану жергілікті бюджеттердің формальды және мазмұндық дербестігін бағалауға мүмкіндік береді;

- Абай облысы, Курчатов қаласының жергілікті бюджет кірістерін арттыруды қалыптастырудың қолданыстағы тетігін кешенді талдау жергілікті бюджеттің кіріс құрылымының тиімсіздігін, оның меншікті кірістермен

салыстырғанда трансферттердің жоғары деңгейіне байланысты екендігін көрсетеді. Сонымен қатар бюджеттің қаржылық тәуелсіздігін арттыру қажеттілігін негіздейді;

- жергілікті бюджеттің дербестігін арттыру жөніндегі ұсыныстар салықтық өкілеттіктерді шектеудегі ағымдағы үрдістерді бағалауды ескере отырып негізделеді;

- бюджеттік қамтамасыз етуді теңестіруге емес, әрбір бюджетті теңгеруге бағытталған жергілікті бюджеттерді бюджетаралық реттеу әдістемесінің кемшіліктері өңірлік деңгейде бюджетаралық реттеу механизміне сапалы өзгерістер енгізу қажеттілігін негіздеді;

- жергілікті бюджеттердің кіріс базасын дамыту тұжырымдамасы жергілікті бюджеттердің кірістерін теңестіруге және оларды бюджеттік қамтамасыз етудің орташа деңгейіне барынша жақындатуға мүмкіндік береді.

Бұл зерттеудің теориялық маңыздылығы жергілікті бюджет кірістерін қалыптастыру тетіктерін жетілдіру бойынша әзірленген және көрсетілген ұсыныстарды жергілікті мемлекеттік органдар Қазақстан Республикасының бюджеті туралы заңының кейбір ережелерін нақтылау кезінде, мемлекеттік органдар өңірлік деңгейде бюджетаралық қатынастар саласында әдістемелік құжаттарды дайындайды. Әзірленген ұсыныстарды Қазақстан Республикасы моноқалалар моделінде қолдануға болады. Моноқалалардың бюджетінің кірістер базасын дамыту мен арттыру стратегиясын қалыптастыруда, сондай-ақ жергілікті билік органдары бюджеттік, қаржылық-экономикалық талдаулар жүргізу кезінде пайдаланылады.

Жұмыс кіріспеден, екі тараудан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен, қосымшадан тұрады. Облыстық маңызы бар қалалар бойынша жергілікті бюджеттің кіріс бөлігін дамыту мен арттыру мысалында айтылған, сонымен қатар, жергілікті бюджеттердің кірістерінің құрамы мен құрылымы зерттеліп, Қазақстан Республикасындағы жергілікті бюджеттердің кірістерінің атқарылуына, атап айтқанда, Абай облысының, Курчатов қаласы бойынша талдау жасалған. Жұмыстың құрылымы зерттеудің мақсаты мен міндеттерімен анықталады және жұмыс тақырыбын ашуға қызмет етеді.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы

Әзірленген ұсыныстарды облыстық маңызы бар қалалар моделінде қолдануға болады.

Апробация.

Зерттеу нәтижелері бойынша «Қазақстан Республикасы Курчатов қаласының жергілікті бюджетін қалыптастыру практикасы» тақырыбында 2024 жылдың 20-21 маусымы күндері Германияның Берлин қаласында өткен Proceedings of the 6th International Scientific Conference «Foundations and Trends in Modern Learning» (Заманауи оқытудың негіздері мен тенденциялары) 6-шы Халықаралық Ғылыми Конференциясының материалдар журналында мақала жарияланды [5].

1. ЖЕРГІЛІКТІ БЮДЖЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯ-МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

1.1. Жергілікті бюджетті қалыптастырудың теориялық негіздері

Бұл тарауда әдебиетке шолу жасалынды және шетелдік тәжірибе тұрғысынан Қазақстанда қалыптасқан бюджетаралық қатынастардың сапасына және жергілікті бюджеттерді қалыптастыру жүйесі қарастырылды. Бюджетаралық трансферттерді есептеу кезінде ескерілмейтін республикалық салықтардың тұрақты бөлігін жергілікті бюджеттерге жатқызудың орындылығы зерделенді. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасындағы облыстық маңызы бар қалалардың жергілікті бюджет кірісінің қалыптастырудың теориялық негіздеріне тоқталып, шетелдік тәжірибелерге шолу жасалынды.

Жергілікті қаржы – бұл жергілікті өзін-өзі басқару органдары өз функцияларына сәйкес қоғамдық өнімнің бір бөлігін ақшалай нысанда жұмылдыратын, бөлетін және пайдаланатын экономикалық қатынас. Жергілікті қаржы мемлекеттің қаржы жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Оларға жергілікті бюджеттер, арнайы бюджеттен тыс қорлар және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының меншігіндегі шаруашылық жүргізуші субъектілердің қаржысы кіреді [6].

Жергілікті қаржының құрылымы мен бағыты жергілікті билік пен жергілікті басқару органдарының, оның ішінде, мәслихаттардың, жергілікті әкімшіліктің, жергілікті өзін-өзі басқарудың функцияларымен айқындалады. Жергілікті өзін-өзі басқару органдарына мемлекеттің әлеуметтік бағдарламаларын іске асыру бойынша маңызды міндеттер жүктелген. Мемлекеттік қызмет көрсету қызметі негізінен жергілікті қаржы ресурстары есебінен қаржыландырылады. Әлеуметтік инфрақұрылым салаларында халыққа қызмет көрсетудің басым бөлігі бюджет қаражаты есебінен қалыптасатын қаражат есебінен жүзеге асырылады [7].

Жергілікті деңгейдегі қаржылық қатынастар Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 4 желтоқсандағы № 95-IV Бюджет кодексімен реттеледі [4]. Жергілікті қаржыда маңызды рөл жергілікті билік пен басқару органдарының сан қырлы қызметінің қаржылық негізі болып табылатын жергілікті бюджеттерге тиесілі [8]. Ұлттық статистика бюросының 2019 жылғы мәліметтеріне сәйкес Қазақстандағы жергілікті бюджеттердің кіріс бөлігі мемлекеттік бюджеттің шамамен 47%-ын құрайды [9]. Қазақстан Республикасының Бюджет кодексіне сәйкес жергілікті бюджетке облыстық бюджет, республикалық маңызы бар қала, астана бюджеттері, аудандық (облыстық маңызы бар қала) бюджет, аудандық маңызы бар қала, ауыл, кент, ауылдық округ бюджеттері кіреді [10].

Елімізде қаржылық қатынастарды ұйымдастырудың бюджеттік нысанында екі тенденция қатар жүреді. Бірінші тенденция, дағдарыстан шығу және тұрақтандыру мақсатында экономиканы басқарудағы орталықтандырылған принциптерді дамытудың жалпы процесінің көрінісі

ретінде қаржы ресурстарының қозғалысын басқарудың нысандары мен әдістерінің жүйесін орталықтандыру. Сонымен қатар, жергілікті билік пен басқару органдарының қаржы қорларын қалыптастыру мен пайдаланудағы функцияларын күшейте отырып, қаржыны орталықсыздандыру.

Екінші тенденция жергілікті билік органдарының жергілікті жағдайларға жақындығымен, олардың аумақтардың әлеуметтік-экономикалық дамуына көбірек мүдделілігімен негізделеді. Әлемдік қаржы теориясы мен тәжірибесі жергілікті бюджеттердің бюджет жүйесінің дербес бөлігі ретінде қызмет ететінін анықтайды [11].

Мемлекеттегі жергілікті өзін-өзі басқару моделі - жергілікті бюджеттің кіріс бөлігінің тиімді қалыптасуына тікелей әсер ететін факторлардың бірі. Әлемде жергілікті өзін-өзі басқарудың түрлі модельдері қолданылады, олардың жіктелуі жергілікті мемлекеттік басқару мен орталық билік органдарының арасындағы қатынастардың дамуына негізделген [12].

Осылайша, тиісті аумақтарды басқару қалай жұмыс істейтінін терең түсіну үшін қазіргі әлемде қолданылатын келесі өзін-өзі басқару модельдері қарастырылды [13]:

- **Англо-саксондық (классикалық) модель;**
- **Континенталды модель;**
- **Советтік модель;**
- **Аралас модель;**

Жергілікті өзін-өзі басқарудың **англо-саксондық** үлгісінде (Ұлыбритания, АҚШ, Канада, Австралия, Жаңа Зеландия және т.б. елдер) жергілікті бюджеттің кіріс бөлігі қалыптасуы келесідей жүреді :

- Жергілікті өкілді органдар өздеріне берілген өкілеттіктер шегінде бюджет және оның атқарылуы туралы шешімдерді дербес қабылдайды.
- Төменгі жергілікті мемлекеттік органдардың жоғары тұрған органдарға тікелей бағынуы жоқ.
- Мемлекеттің муниципалитеттердің қызметіне араласуы елге және оның ерекшеліктеріне байланысты әртүрлі болуы мүмкін.
- Әлеуметтік-экономикалық процестерді басқаруды жергілікті билік органдары жүзеге асырады, ал бұл бап бойынша ұлттық шығыстардың үлесі АҚШ-та шамамен 50% құрайды.
- Жергілікті бюджеттер өзін-өзі қамтамасыз етудің жоғары деңгейімен сипатталады.

Англосаксондық үлгідегі жергілікті бюджеттің кіріс бөлігі негізінен жергілікті салықтар мен алымдардан, сондай-ақ муниципалдық меншікті пайдаланудан және қызмет көрсетуден түскен кірістерден қалыптасады [14]. Мысалы ретінде Австралия мемлекетін атап өтуге болады.

Жергілікті өзін-өзі басқарудың **континенталды** үлгісінде (Франция, Италия, Бельгия, Испания және т.б. елдер) жергілікті бюджеттің кіріс бөлігі қалыптасуы келесі механизммен жүреді. Жергілікті бюджет ресурстардың басымдылығы принципі негізінде қалыптасады, онда парламент алдымен бюджеттің кіріс бөлігін, содан кейін шығыс бөлігін бекітеді. Салықтар мен

алымдар бюджет кірісінің 90%-ға жуығын құрайды. Жергілікті өзін-өзі басқару органдары жергілікті салықтарды, олардың мөлшерлемелерін және алу тәртібін белгілеуде салыстырмалы дербестікке ие [15].

Жергілікті өзін-өзі басқарудың **советтік** үлгісінде (Қытай, Куба және т.б. елдер) жергілікті бюджеттің кіріс бөлігі қалыптасуы келесі механизммен жүреді. Советтік үлгіде жергілікті бюджет халық шаруашылығын дамыту жоспарлары негізінде құрылады және жергілікті билік органдары бекітеді. Жергілікті бюджеттер - бұл жергілікті органдардың өз функцияларын жүзеге асыруы үшін қажетті қаражат қорларын қалыптастыру және пайдалану жоспарлары. Жергілікті бюджеттерге жергілікті кәсіпорындардан түсетін кірістер, арендалық табыс, жергілікті салықтар мен алымдар, сондай-ақ мемлекеттік салықтар мен табыстардан шегерімдер алынады [16].

Жергілікті өзін-өзі басқарудың **аралас** үлгісінде (Германия, Австрия және т.б. елдер) жергілікті бюджеттің кіріс бөлігі қалыптасуы келесідей жүреді. Жергілікті өзін-өзі басқарудың аралас моделінің механизмі - бұл бір мемлекет немесе аймақ шеңберінде жергілікті өзін-өзі басқарудың әртүрлі типтерінің элементтері болатын тәсіл. Бұл белгілі бір аумақта муниципалдық құрылымдар (мысалы, қалалық және ауылдық қауымдастықтар) және жергілікті басқаруды ұйымдастырудың басқа түрлері (мысалы, аудандық немесе өңірлік басқармалар) жұмыс істей алатындығын білдіреді. Бұл тәсіл басқарудың икемділігін және жергілікті қауымдастық деңгейінде бюджет қаражатын тиімдірек пайдалануды қамтамасыз ете отырып, әртүрлі аумақтардың әртүрлі қажеттіліктері мен ерекшеліктерін тиімдірек қарастыруға мүмкіндік береді.

Жергілікті тұрғындардың кірісінің салықтары, мемлекеттік трансферттер, экономикалық қызметтен түскен кірістер және көрсетілген қызметтер үшін төлемдер, сондай-ақ несиелер есебінен қалыптасады. Аралас үлгісінде жергілікті бюджеттің кіріс бөлігі қаржы жүйесінің негізгі буыны болып табылады [17]. Осы үлгіні қолданатын елдердің жергілікті бюджет жүйесіне мыналар кіреді:

- федерациялар (федералдық бюджет);
- арнайы (мемлекеттік) қорлар;
- жерлер (федеративті штаттардың бюджеттері)
- қауымдастықтар (муниципалдық немесе муниципалды бюджеттер).

Жоғарыда қарастырған үлгілердің негізгі ұқсастығы жергілікті бюджеттің кірісінің басым бөлігі салықтық түсімдерден қалыптасады. **Қазақстанда** англо-саксондық және континенталды үлгілердің элементтерін біріктіретін жергілікті өзін-өзі басқарудың аралас моделі қолданылады [18].

Отандық және пост-кеңестік авторлар жергілікті бюджетті қалыптастыру бойынша зерттеулер жүргізген. Солардың ішінде, пост-кеңестік ғалымдардан А. Гранбергтің, В. Зайкиннің, Ю. Ершовтың, В. Павловтың, Г. Поляктың және Қазақстандық ғалымдардан С. Ынтықбаеваның, С. Өмірбаевтың, Д. Абдешовтың, А. Жарекешованың, Б. Утибаевтың, Р. Жунусовтың, В. Саткалиеваның, Р. Жунусованың, В.Д. Мельниковтың ғылыми жұмыстарында

қарастырылады [10, 15, 16, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25].

Мысалы, айта кетсек, А. Гранбергтің «Аймақтық экономикалық саясат» кітабында (1995) кеңістіктік және аймақтық экономика, аймақаралық экономикалық әсер, экономиканы математикалық модельдеу, жергілікті бюджеттің кіріс-шығысын талдауы, салааралық баланстарды құру және қолданудың теориясы, жергілікті бюджеттерді қалыптастырудың әдістемесі және практикасы, аймақтық даму қарастырылса [26], А. Гранберг өзінің «Өңірлік экономика негіздері кітабында жергілікті бюджет тақырыбын кеңінен қозғады [26]. Ол жергілікті билік органдарының құқықтары мен өкілеттіктерін кеңейту, олардың өңірлердің қаржы ресурстарын тиімді басқаруға ынтасы мен жауапкершілігін күшейтудің маңыздылығы туралы жазды [27].

Пост-кеңестік кезеңнің моноқалалардың жергілікті бюджетінің қалыптасуын зерттеген экономистердің бірі Е. Щербакова мен В. Гуштан «Моноқалаларда жергілікті бюджетті қалыптастыру: мәселелері мен болашағы» ғылыми жұмысында аудандардың бюджетін қалыптастыру мәселелерін, сонымен қатар, бюджет кірістерін қалыптастыру мәселелерін және бұл үдерістегі қала құрушы кәсіпорынның рөлін қарастырады [28]. Жұмыста соңғы үш жылдағы қала бюджетінің кіріс баптарының құрылымы мен динамикасына салыстырмалы талдау жасалып, сонымен қатар жергілікті бюджеттің дербестігін қамтамасыз етудегі жергілікті салықтардың рөлі талданған [28].

В. Зайкин «Экономикалық шешімдердегі сенімділік пен ептілік ұғымдары» кітабында жергілікті бюджет тақырыбын тереңнен қозғайды. Ол мемлекеттің жалпы бюджет жүйесіндегі жергілікті бюджеттердің рөлін зерттейді, муниципалды бюджеттер мен федералдық және аймақтық бюджеттер арасындағы қаржылық қатынастардың принциптерін талдайды, «бюджеттік тиімділік» тұжырымдамасының мәнін анықтайды және тиімділікті бағалау критерийлерін әзірлейді [29].

«Аумақтық қаржы» оқулығында автор Г. Поляк аумақтардың қаржы ресурстарын қалыптастыру және пайдалану мәселелерін егжей-тегжейлі қарастырады [30]. Бұл зерттеуде аумақтық қаржыны ұйымдастыру негіздері, олардың құрамы, мақсаты мен аумақтардың экономикалық және әлеуметтік дамуындағы рөлі көрсетілген. Сондай-ақ облыстық және жергілікті бюджеттер, олардың мәні, құқықтық негіздері, бюджет құрылымы мен бюджеттік процесс, кірістерді қалыптастыру және бюджет ресурстарын пайдаланудың негізгі бағыттары қарастырылады. Аумақтық қаржылық жоспарлауға, аумақтық шоғырландырылған қаржылық баланстарды жасауға, аумақтық бюджеттерді болжауға және аумақтық қаржыны басқарудың басқа да аспектілеріне көп көңіл бөлінеді [30].

Қазақстанда моноқалалардағы жергілікті бюджеттерді қалыптастыру саласында зерттеумен айналысатын экономистер бар. Мәселен, экономист М.Абдурахманов АҚШ, Канада, Бразилия елдерінің осы бағыттағы тәжірибесін зерттеп, Қазақстандағы моноқалаларды дамыту шараларын ұсынды [31]. Ол Қазақстандағы моноқалалардағы жағдайды жақсарту бойынша бірқатар

шараларды, соның ішінде тегін білім беру, медициналық қызмет көрсету және жер ресурстарына қолжетімділікті қамтамасыз етуді ұсынды [31].

Қазақстандық экономистер С. Өмірбаев, С. Ынтықбаева, А. Адамбекова және Р. Парманова жазған «Мемлекеттік бюджеті қатынастарды қалыптастырудың қазақстандық үлгісін қозғайды» [32]. Оқу құралында бюджеттік қатынастарды қалыптастырудың теориялық негіздері, мемлекеттік қаржылардың қызмет ету ерекшеліктері, олардың мәні, функциялары мен рөлі, сондай-ақ республикалық және жергілікті деңгейде бюджеттік қатынастарды жоспарлау мен басқару мәселелері қарастырылған.

Д. Абдешовтың мақаласында Қазақстандағы жергілікті бюджеттердің проблемалары мен даму перспективалары қарастырылған [33]. Автор жергілікті бюджеттерге түсетін түсімдердің динамикасын, кірістер мен шығыстардың құрылымын, сондай-ақ бюджет процесін басқарудағы жергілікті билік органдарының рөлін талдайды. Сонымен қатар, Д. Абдешов 2018-2022 жылдар аралығындағы Қазақстанның жергілікті бюджеттеріне түсетін түсімдер динамикасына талдау жасады. Автор жергілікті бюджетке түсетін түсімдер жылдан-жылға серпінді өсіп, 2022 жылы рекордтық көрсеткішке 11 триллион теңгеге жеткенін атап өтті [33, 34].

Жергілікті бюджеттің қалыптасуын зерттеген қазақ экономистерінің бірі Г. Қодашева мен С. Жұбаев [35]. Олар Қазақстан Республикасы жергілікті бюджеттерінің кіріс бөлігін қалыптастыру мәселелерін зерттеді. Қазақстан аймақтарының экономикалық әлеуеті өте әртүрлі [35].

Осылайша, жергілікті бюджетті қалыптастыру қаржылық тұрақтылықты, басқару тиімділігін және жергілікті өзін-өзі басқарудың әлеуметтік жауапкершілігін қамтамасыз етуге бағытталған теориялық принциптердің жиынтығына негізделген. Жергілікті бюджетті қалыптастыру қатаң есеп саясатына, үкіметтің жоғары деңгейіндегі қолдауға және шешім қабылдау процесіне қоғамның қатысуына байланысты. Бұл теориялық негіздер қоғамдастық деңгейінде азаматтардың қажеттіліктері мен мүдделерін тиімді қанағаттандыра алатын қаржы жүйесін құруға көмектеседі.

1.2. Жергілікті бюджеттерді қалыптастырудың шетелдік тәжірибесі

Жергілікті бюджеттерді қалыптастыруда дүние жүзінің әр түрлі елдеріндегі қаржы менеджментінің негізгі элементі болып табылады. Халықаралық тәжірибе саяси жүйенің сипаттамаларын, экономикалық моделін және билікті орталықсыздандыру деңгейін көрсететін бұл процеске әртүрлі көзқарастарды көрсетеді.

Жергілікті бюджетті қалыптастырудың халықаралық тәжірибесі әр елдің нақты жағдайларына байланысты басқару жүйелерінің икемділігі мен бейімделуінің маңыздылығын атап көрсетеді. Тәсілдердің әртүрлілігі мен инновациялық шешімдер муниципалитеттерге қаржылық басқаруды

жақсартуға, тұрақты дамуға қол жеткізуге және өз азаматтарының қажеттіліктерін қанағаттандыруға көмектеседі [36].

Жергілікті бюджеттерді қалыптастырудың шетелдік тәжірибесін зерделеу барысында **Польша және Германия мемлекеттерінің жергілікті бюджеттерінің қалыптасуына терең талдау жасалды [17].**

Польша – әлеуметтік бағдарланған нарықтық экономика. Еуропалық Одақтың алтыншы ірі экономикасы. Польшаның мемлекеттік бюджеті оны қалыптастыру, атқару және бақылау процесін анықтайтын бірқатар заңнамалық актілермен реттеледі. Польшаның мемлекеттік бюджетін келесі маңызды заңдар реттейді. Бірінші, 1997 жылғы 17 қазандағы «Польша Республикасының Конституциясы» мемлекеттік басқару және қаржылық заңнама принциптерін, оның ішінде бюджетті қалыптастыру кезіндегі билік органдарының құқықтары мен міндеттерін анықтайтын негізгі заң [37]. Екінші, 2023 жылғы «Мемлекеттік бюджет туралы» Заң белгілі бір қаржы жылына Польшаның мемлекеттік бюджетін жасаудың, атқарудың және бақылаудың жалпы принциптері мен ережелерін белгілейтін негізгі заңнамалық акт [37]. Келесі, 2009 жылғы «Қоғамдар мен аумақтардың қаржысы туралы» Заң жергілікті деңгейдегі қаржылық қатынастарды, соның ішінде бюджетті құру және қаражатты жұмсау саласындағы жергілікті өзін-өзі басқару органдарының құқықтары мен міндеттерін реттейді [38]. Сонымен қатар, «Салықтар мен алымдар туралы» Заң (жылы) Польшада мемлекеттік бюджеттің кіріс бөлігіне әсер ететін салықтық қатынастарды реттейтін бірқатар заңдар бар [38]. Сонымен бірге, 1990 жылғы «Мемлекеттік қаржы туралы» Заң қарыз алуды, қарызды басқаруды және басқа да қаржылық механизмдерді қоса алғанда, мемлекеттік қаржы саясатының әртүрлі аспектілерін қамтиды [38].

Бұл заңдар мемлекеттің қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз ету және Польшаның қаржылық операцияларының халықаралық стандарттар мен талаптарға сәйкестігін қамтамасыз ету үшін өзара әрекеттеседі. Польшада жергілікті бюджетті қалыптастыру жергілікті өзін-өзі басқарудың және қаржылық автономияның маңызды элементі болып табылады. Бұл процесс кірістер мен шығыстарды жоспарлаудан бастап, муниципалитеттің бюджетті бекітуіне дейінгі бірнеше кезеңдерді қамтиды [39].

Польшадағы жергілікті бюджетті қалыптастырудың келесі кезеңдері бар:

Дайындық және жоспарлау. Польшадағы муниципалитеттер бюджет құру процесін алдағы қаржы жылына арналған қаржылық жоспарларды дайындау арқылы бастайды. Бұған орталық үкіметтен түсетін салықтар, алымдар мен трансферттерден түсетін түсімдерді бағалау, сондай-ақ негізгі міндеттемелер мен инвестициялық жобалар бойынша шығыстарды болжау кіреді [39].

Халықтың қатысуы және кеңес беруі. Процестің маңызды бөлігі жергілікті тұрғындармен, бизнес қауымдастықтармен және басқа да мүдделі тараптармен бюджет басымдықтарын кеңінен талқылау болып табылады. Муниципалитеттер қауымдастықтың пікірлері мен қажеттіліктерін ескеру үшін кеңестер мен қоғамдық тыңдаулар өткізеді [40].

Бюджеттік жобаны әзірлеу. Жоспарлау және талқылау негізінде бюджеттік ұсыныс жасалады. Ол кірістер мен шығыстардың болжамдарын, сондай-ақ білім беру, денсаулық сақтау, инфрақұрылым және әлеуметтік қолдау сияқты әртүрлі бағдарламалар мен қызметтерге қаражат бөлуді қамтиды.

Қалалық қауымдастық бюджетті бекітуі. Бюджеттік жоба қалалық мәслихаттың отырысында талқыланып, дауысқа салынады. Жергілікті тұрғындардың мүддесін қорғайтын кеңес мүшелері бюджетті бекіту үшін дауыс береді.

Орындау және бақылау. Бюджет бекітілгеннен кейін оның орындалуы басталады. Муниципалитеттер қаржы міндеттемелерін ескере отырып және бюджеттік ресурстарды пайдалану кезінде тепе-теңдік пен тиімділікті сақтауға ұмтыла отырып, қаражаттың жұмсалуды бақылауды жүзеге асырады.

Есеп беру және аудит. Қаржы жылының соңында муниципалитеттер бюджеттің атқарылуы туралы есеп береді. Қаржылық операциялардың ашықтығын және заңнамалық нормаларға сәйкестігін қамтамасыз ету үшін қаржылық операциялар қаралады және тексеріледі.

Польшадағы жергілікті бюджетті қалыптастыру процесі қаржылық тұрақтылыққа, жауапкершілікке және жергілікті қауымдастықтардың мүдделерін ескеруге деген ұмтылысты көрсетеді. Ол өңірлердің тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуына ықпал ете отырып, халықтың қатысуы мен қаржылық операциялардың ашықтығының демократиялық принциптеріне негізделген [41].

Польшада жергілікті бюджетті қалыптастырудың келесі ерекшеліктері бар.

Орталықсыздандыру және автономия. Поляк жүйесі билікті орталықсыздандыруға баса назар аударады, муниципалитеттерге қаржыны басқаруда және бюджет қаражатын жұмсау туралы шешім қабылдауда маңызды автономия береді.

Жергілікті өзін-өзі басқару. Польшадағы жергілікті билік органдары салықтарды дербес белгілеуге және жинауға құқылы, бұл қаржылық тәуелсіздік пен жергілікті тұрғындар алдындағы жауапкершілікті арттыруға ықпал етеді.

Транспаренттілік және жұртшылықтың қатысуы. Жергілікті бюджет процесі жұртшылықпен және жергілікті қоғамдастық өкілдерімен кең көлемде кеңес алуды қамтиды. Бұл ашықтықты арттыруға және шығыстарды жоспарлау кезінде азаматтардың мүдделерін ескеруге көмектеседі [42].

Еуропалық қорлардың рөлі. Польша муниципалитеттері ірі инфрақұрылымдық жобалар мен даму бағдарламаларын жүзеге асыруға мүмкіндік беретін еуропалық қорлар мен бағдарламалардан қаржыландыруға қол жеткізе алады.

Қаржылық тұрақтылық және кіріс көздерінің әртүрлілігі. Польшадағы жергілікті бюджеттер жер салығы, мүлік салығы, орталық үкіметтің трансферттері және еуропалық қорлардың субсидияларын қоса алғанда, әртүрлі кіріс көздерімен қамтамасыз етіледі.

Бұл ерекшеліктер Польшадағы жергілікті бюджетті қалыптастыру жүйесін икемді, бейімделгіш және жергілікті ерекшеліктер мен қиындықтарды ескере отырып, белгілі бір аймақтың қажеттіліктері мен басымдықтарына тиімді жауап беруге қабілетті етеді. Польшада жергілікті бюджетті қалыптастырудың бірқатар оң жақтарына қарамастан, оның кемшіліктері мен қиындықтары да бар. Осы аспектілерді талдау жергілікті билік пен қоғамның жергілікті деңгейде қаржыны басқарудағы қиындықтарын жақсы түсінуге мүмкіндік береді.

Польшадағы жергілікті бюджетті қалыптастырудың келесі кемшіліктері бар:

Орталық үкіметке қаржылық тәуелділік. Поляк муниципалитеттері көбінесе орталық үкіметтің трансферттері мен субсидияларына тәуелді, бұл тұрақсыздықты тудыруы және олардың қаржылық автономиясын шектеуі мүмкін. Көбінесе орталықтан бөлінген қаражат барлық жергілікті қажеттіліктерді өтеуге жеткіліксіз болуы мүмкін [46].

Қаржы ресурстарын біркелкі бөлу. Әртүрлі муниципалитеттер арасында қаржылық ресурстарды біркелкі бөлу мәселесі бар. Кейбір аймақтар экономикалық айырмашылықтарға немесе тарихи теңсіздіктерге байланысты қаржылық қолайсыз жағдайда болуы мүмкін [46].

Муниципалитеттердің қаржылық өзін-өзі қамтамасыз ету деңгейінің төмендігі. Көптеген муниципалитеттер жергілікті деңгейдегі салықтар сияқты жеке кіріс көздерінің жетіспеушілігімен бетпе-бет келеді. Бұл олардың қаржылық тұрғыдан өз бетінше жұмыс істеу және бюджеттерді жергілікті қажеттіліктерге сәйкес басқару мүмкіндіктерін шектеуі мүмкін [46].

Кейбір аймақтардың инвестициялық тартымдылығының болмауы. Кейбір муниципалитеттерде инфрақұрылымды, білім беруді және басқа да салаларды дамыту үшін қаржылық ресурстардың жетіспеушілігінен инвестициялық тартымдылықтың жоқтығы байқалады. Бұл экономикалық өсуді бәсеңдетуі және жергілікті тұрғындардың өмір сүру деңгейін нашарлатуы мүмкін.

Транспаренттік және қоғамдық пікірді ескермеу. Жергілікті бюджетті қалыптастыру процесінде кей кездерде ашықтық, қоғамдық пікірмен жеткіліксіз ескерілмеу орын алады. Бұл азаматтардың наразылығын тудырып, жергілікті билікке сенімсіздікті тудыруы мүмкін.

Бюрократия мен әкімшілік кедергілердің жоғары деңгейі. Польшада жергілікті бюджеттерді бекіту және орындау процесі бюрократия мен әкімшілік процедуралардың жоғары деңгейіне байланысты қиын болуы мүмкін. Бұл қажетті шешімдер қабылдауды және өзгеретін жағдайларға жауап беруді бәсеңдетуі мүмкін.

Орталықсыздандыруға және жергілікті өзін-өзі басқаруға ұмтылуға қарамастан, Польшада жергілікті бюджетті қалыптастыру процесі бірқатар күрделі мәселелерге тап болады [44]. Бұл проблемаларды шешу муниципалитеттердің қаржылық тәуелсіздігін арттыруды, ашықтықты күшейтуді және қоғамдық пікірді есепке алуды, сондай-ақ өңірлердің

инвестициялық тартымдылығын арттыруды қамтитын кешенді тәсілді талап етеді.

Германия бірнеше негізгі аспектілеріне байланысты өз шекараларында да, халықаралық деңгейде де маңызды қаржылық рөл атқарады [45].

Германияның бюджеті бюджеттік тәртіпті, ашықтықты және мемлекеттік қаржыны тиімді басқаруды қамтамасыз ететін бірнеше негізгі заңдар мен ережелермен реттеледі. Германия бюджетін қалыптастыруды реттейтін негізгі заңдарға мыналар жатады: Бірінші, негізгі заң (Grundgesetz). Германияның негізгі заңы елдің қаржылық саясатының конституциялық негіздерін белгілейді. Ол бюджетті теңестіру жөніндегі міндеттемелерді, мемлекеттік қарыз бойынша шектерді және федералды үкімет пен штат үкіметтері арасындағы қаржылық өкілеттіктерді бөлуді қоса алғанда, бюджет процесінің принциптерін анықтайды [43]. Екінші, Бюджет кодексі (Haushaltsordnung). Бюджет кодексі федералды бюджетті жасау, орындау және бақылау процесінің егжей-тегжейлерін реттейді. Ол бюджеттік шектеулер туралы ережелерді, бюджетті бекіту процедураларын, кірістер мен шығыстарды есепке алуды және қаржылық есеп беру талаптарын қамтиды [43]. Үшіншіден, салық заңдары (Steuerrecht). Германияның салық заңы федералдық бюджеттің табыс салығы, пайда салығы, ҚҚС және басқа салықтар сияқты негізгі кіріс көздерін анықтайды. Бұл заңдар салықтарды жинауды және федералды үкімет пен аймақтар арасындағы табысты бөлуді реттейді [43]. Сонымен қатар, Федералдық қаржы заңдары (Finanzgesetze) [44]. Федералдық қаржы заңдары қаржылық саясаттың нақты аспектілерін анықтайды, мысалы, әлеуметтік бағдарламаларды қаржыландыру, қорғаныс шығындары, инфрақұрылымдық жобалар және т.б. Олар көбінесе федералды бюджеттен қаражатты жұмсаудың нақты мақсаттары мен бағыттарын анықтайды [46].

Германиядағы жергілікті бюджет процесі жергілікті басқару мен қаржылық автономияның маңызды аспектісі болып табылады. Ол ашықтықты, есептілікті және жергілікті қоғамдастықтардың мүдделерін ескеруді қамтамасыз ететін нақты бекітілген рәсімдер мен заңнамаға негізделген.

Германиядағы жергілікті бюджетті қалыптастыру процесі демократия, қоғамның қатысуы және қаржылық жауапкершілік принциптеріне негізделген. Ол аймақтардың әлеуметтік-экономикалық мақсаттарына қол жеткізу үшін жергілікті қажеттіліктердің ескерілуін және қаржы ресурстарының тиімді пайдаланылуын қамтамасыз етеді. Бұл процесті түсіну тұрақты дамуға қол жеткізу және неміс муниципалитеттерінің өмір сүру сапасын жақсарту үшін маңызды.

Германияда жергілікті бюджетті қалыптастыру келесі белгілермен сипатталатын күрделі және көп деңгейлі жүйе болып табылады. Біріншіден, федерализм және муниципалды автономия. Германия федералды мемлекет, онда муниципалитеттер өз қаржысын басқаруда маңызды автономияға ие. Муниципалдық кеңестер жергілікті қажеттіліктер мен басымдықтар негізінде бюджетті жоспарлау мен жұмсауды шешеді [47]. Екіншіден, салық салу және муниципалдық кірістер: Германияда жергілікті бюджеттер тікелей

муниципалитеттер жинайтын мүлікке, табысқа және саудаға салынатын салықтар арқылы қалыптасады. Сонымен қатар, муниципалитеттер федералды және аймақтық басқару деңгейлерінен трансферттер алады [47]. Үшіншіден, жауапкершіліктер мен шектеулер: муниципалитеттер қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз ету және тапшылықты болдырмау үшін қатаң қаржылық ережелерді және теңгерімді бюджеттерді сақтауы керек. Заңдар қаражатты пайдалануды реттейді және муниципалитеттердің қаржылық операцияларын бақылайды [47]. Төртіншіден, Еуропалық субсидиялар мен гранттар: Германиядағы муниципалитеттер инфраөртіншіден, құрылымды, әлеуметтік қызметтерді және экологиялық тұрақты шешімдерді дамытуға ықпал ететін әртүрлі жобалар үшін Еуропалық Одақтан қаржылық қолдау ала алады [48]. Сонымен қатар, қоғамдық қатысу және ашықтық: Жергілікті бюджет процесіне жергілікті тұрғындар мен ұйымдардың кеңінен қатысуы қарастырылады. Муниципалитеттер өздерінің қаржылық шешімдері және бюджет қаражатын пайдалану туралы ақпарат беруге міндетті, бұл ашықтық пен есептілікті қамтамасыз етеді [48].

Қазақстан бірнеше негізгі аспектілер бойынша жергілікті бюджетті тиімді қалыптастыру бойынша Польша мен Германиядан құнды тәжірибені ала алады. Біріншіден, орталықсыздандыру және қаржылық автономия бағытында Польша мен Германия жергілікті басқару жүйелерін белсенді түрде дамытып, орталықсыздандыру принциптерін ұстанады. Қазақстан жергілікті билік органдарының қаржылық дербестік деңгейін күшейте алады, бұл жергілікті бюджет ресурстарын тиімдірек басқаруға және жергілікті қажеттіліктерге жақсы бейімделуге мүмкіндік береді [49]. Келесі, қоғамның қатысуы және ашықтығы бағытында Польша мен Германия халықты консультациялар, қоғамдық тыңдаулар және есеп беру арқылы жергілікті бюджеттерді қалыптастыру және атқару процесіне белсенді түрде тартады. Қазақстан азаматтардың жергілікті қаржыны басқару мен жұмсауға деген сенімін арттыру үшін жергілікті бюджет процесіне қоғамның қатысуы мен ашықтық тетіктерін күшейте алады. Сонымен қатар, фискалдық тәртіп және бақылау бағытында Германия өзінің қатаң қаржылық тәртібімен және тиімді бюджеттік бақылау тетіктерімен танымал. Польша да қаржылық мониторинг пен аудитті жақсарту бойынша белсенді жұмыс жүргізуде. Қазақстан бюджет тапшылығы мен қаражатты мақсатсыз пайдаланудың алдын алу үшін жергілікті қаржылық бақылауды күшейте алады. Келесі, білім беру және тәжірибе алмасу бағытында Қазақстан, Польша және Германия муниципалитеттері арасында білім беру бағдарламаларын нығайту және тәжірибе алмасу маңызды. Бұл жергілікті билік пен қаржы мамандарына озық тәжірибелерді жақсырақ түсінуге және оларды жергілікті жағдайларға бейімдеуге көмектеседі. Соңғысы, инвестициялық тартымдылық бағытында Польша мен Германия инфрақұрылымды сәтті дамытып, өз аймақтарының инвестициялық тартымдылығын сақтауда. Қазақстан салықтық жеңілдіктер, кәсіпкерлікті қолдау және инфрақұрылымды дамыту арқылы жергілікті инвестицияны ынталандыру тетіктерін зерттей алады [50].

Демек, Қазақстанның орталықсыздандыру, қоғамның қатысуы, қаржылық бақылау және инвестициялық тартымдылықты дамытудағы Польша мен Германия тәжірибесіне сүйене отырып, жергілікті бюджет жүйесін жетілдіру мүмкіндігі бар. Бұл өңірлердің қаржылық тұрақтылығын нығайтуға және жергілікті тұрғындардың өмір сүру сапасын жақсартуға мүмкіндік береді.

ӘДІСНАМА

Бұл магистерлік жобада Қазақстан Республикасындағы жергілікті бюджеттің қалыптасуы, Курчатов қаласының жергілікті бюджетінің кіріс бөлігін арттыру бойынша ұсыныстар әзірлеу мақсатында деректерді жинап, оларға талдау жүргізілді. Осы мақсатқа жету және қойылған міндеттерді шешу үшін зерттеуде бірнеше әдістемелік тәсілдер қолданылды. Бұл бөлімде зерттеуде қолданылатын негізгі әдістердің сипаттамасы және олардың негіздемесі берілген.

Зерттеу келесі әдістерді қолдануға негізделген:

1. **Сараптамалық сұхбат** – заңнама және бюджетті қалыптастыру саласындағы тәжірибесі мен білімі бар сарапшылардан сапалы және терең ақпарат алу сонымен қатар пікірлері мен бағалауларын жинау. Сараптамалық сұхбат заңнама өкілдері, қоғамның азаматтық белсенділері және экономика саласындағы сарапшылардан терең және сапалы ақпарат алу мақсатында жүргізілді. Сараптамалық сұхбат жүргізу барысында сала сарапшыларынан қызметтерінде кездесетін жергілікті бюджетті қалыптастыру бойынша негізгі мәселелерді анықтап, сонымен қатар әртүрлі пікірлері мен ұсыныстары жиналды. Сұхбатқа 12 сарапшы қатысты. Анонимділікті сақтау үшін респонденттердің жеке деректері кодталды.

Сұхбатқа қатысушылардың кодталуы және сапалық құрамы:

Код	Код сипаттамасы
ҚМД - 1	Қалалық мәслихат депутаты, реттік № 1
ҚМД - 2	Қалалық мәслихат депутаты, реттік № 2
ҚМД - 3	Қалалық мәслихат депутаты, реттік № 3
ҚМД - 4	Қалалық мәслихат депутаты, реттік № 4
ҚМД - 5	Қалалық мәслихат депутаты, реттік № 5
АМД - 1	Аудандық мәслихат депутаты, реттік № 1
АМД - 2	Аудандық мәслихат депутаты, реттік № 2
ЭС - 1	Экономист сарапшы, реттік №1
ЭС-2	Экономист сарапшы, реттік №2
ЭС-3	Экономист сарапшы, реттік №3
ҚАБ-1	Қоғамның азаматтық белсендісі, реттік №1
ҚАБ-2	Қоғамның азаматтық белсендісі, реттік №2
ҚАБ-3	Қоғамның азаматтық белсендісі, реттік №3
ҚАБ-4	Қоғамның азаматтық белсендісі, реттік №4
АҚӨ-1	Академиялық қауымдастық өкілі, реттік №1

Ескерту: Автор сараптамалық сұхбат негізінде құрастырған

2. **Статистикалық деректерді талдау** – өткен қаржы жылдарындағы мәліметтерді зерделеу. Статистикалық деректерді талдау Ұлттық статистика бюросының Қазақстан бойынша деректерін және Курчатов қаласы бойынша статистикалық деректер зерттеуді қамтыды. Бұл статистика еліміз бойынша

жергілікті бюджеттің тиімді қалыптасуын және Курчатов қаласының жергілікті бюджетінің кіріс бөлігін анықтауға негіз болды.

3. **Нормативтік құқықтық актілерді талдау** – заңнаманы терең зерделеу және жақсарту үшін құқықтық кедергілер мен мүмкіндіктерді анықтау. Талдау барысында Қазақстан Республикасындағы жергілікті бюджеттің қалыптасуын бағалау және құқықтық кедергілер мен заңнаманы жетілдіру мүмкіндіктерін анықтау үшін бюджеттің қалыптасуын реттейтін заңнамаға терең сараптама жүргізілді. Талдау барысында жергілікті бюджеттің қалыптасуын реттейтін негізгі заңдар зерделеніп, пысықтауды талап ететін негізгі құқықтық аспектілер анықталды. Олар: Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 4 желтоқсандағы № 95-IV «Бюджет кодексі» және Қазақстан Республикасының 2017 жылғы 25 желтоқсандағы № 120-VI ҚРЗ «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» Кодексі [6].

Зерттеу бағдарламасын құру.

Зерттеу бағдарламасы 2024 жылдың басында жасалды. Ол процедуралардың егжей-тегжейлі сипаттамасын, сұхбат сұрақтарын, сондай-ақ құпиялылық пен этикалық сәйкестік хаттамаларын қамтыды (Қосымша 1)

Бұл жұмыстың нәтижелері жергілікті бюджетті тиімді қалыптастыруға, сондай-ақ жергілікті бюджеттің кіріс бөлігін арттыру бойынша ұсыныстар әзірлеуге негіз болды.

2. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЖЕРГІЛІКТІ БЮДЖЕТТИ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ПРАКТИКАСЫ

2.1. Жергілікті бюджетті қалыптастыру бойынша нормативтік-құқықтық актілерді талдау

Қазақстандағы жергілікті бюджетті қалыптастыру саласындағы нормативтік-құқықтық актілерді талдау осы процесті реттейтін негізгі принциптерді, ережелер мен процедураларды анықтауға мүмкіндік берді. Қазақстандағы жергілікті бюджеттерді қалыптастыруды реттейтін негізгі заңнамалық базаларға мыналар жатады [51]:

1. Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 4 желтоқсандағы № 95-IV «Бюджет кодексі» - елдегі бюджет құқығының және бюджет қаражатын басқарудың негіздерін айқындайтын негізгі заңнамалық акт болып табылады. Онда барлық деңгейдегі бюджеттерді қалыптастыру, атқару және атқарылуын бақылау ережелері бар [4].

2. Қазақстан Республикасының 2017 жылғы 25 желтоқсандағы № 120-VI ҚРЗ «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» Кодексі(Салық кодексі) – жергілікті бюджеттердің кіріс көздері болып табылатын салық салу және салықтарды төлеу жөніндегі нормаларды қамтиды [6].

3. Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 23 қаңтардағы № 148 «Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» Заңы – жергілікті бюджеттерді қалыптастыру мен атқару мәселелерін қоса алғанда, жергілікті өзін-өзі басқаруды ұйымдастырудың негіздерін белгілейді [20].

Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 4 желтоқсандағы № 95-IV «Бюджет кодексі» мемлекеттік қаржыны ұйымдастыру мен басқаруда, оның ішінде жергілікті бюджеттерді қалыптастыру мен атқаруда негізгі рөл атқарады. Бұл құжат бюджеттік процестің негізгі аспектілерін, мемлекеттік басқарудың әртүрлі деңгейлері арасындағы кірістер мен шығыстарды бөлуді реттейді, бұл өңірлердің тұрақты дамуымен тікелей байланысты [52]. Бюджеттік процестің құрылымы мен принциптері. Қазақстанның Бюджет кодексі барлық деңгейдегі бюджеттерді, оның ішінде жергілікті бюджеттерді қалыптастыру, атқару және атқарылуын бақылау тетіктерін белгілейді. Жергілікті бюджеттердің кіріс бөлігі. Жергілікті бюджеттердің негізгі кіріс көздеріне салық түсімдері, орталық мемлекеттік органдардан түсетін субвенциялар мен субсидиялар, сондай-ақ мүліктен және басқа көздерден түсетін кірістер жатады. Жергілікті бюджеттердің шығыс бөлігі. Шығыстар білім беру, денсаулық сақтау, инфрақұрылымдық жобалар, мәдени және әлеуметтік бағдарламалар сияқты жергілікті өзін-өзі басқарудың қажеттіліктерін қаржыландыруға бағытталады. Қаржы ресурстарының әртүрлі аймақтар арасында біркелкі бөлінбеуі, жергілікті бюджеттердің қаржыландыруды өз бетінше тарту мүмкіндіктерінің шектеулілігі, орталық

субсидияларға жоғары тәуелділік. Жергілікті бюджетті басқарудың тиімділігі. Жергілікті бюджеттердің атқарылуын басқару мен бақылаудың айқындылығы, тиімділігі мәселелері, шығындарды оңтайландыру және қаржылық тәртіпті жақсарту қажеттілігі.

Салық жүйесі жергілікті бюджет кірістерін қалыптастырудың негізгі құралы болып табылады, әлеуметтік бағдарламаларды, инфрақұрылымдық жобаларды қаржыландыруда және өңірлердің тұрақты экономикалық дамуын қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады. Қазақстан Республикасының Салық кодексі салық салудың негізгі принциптерін, оның ішінде жергілікті бюджеттерді қалыптастыруға әсер ететін салықтарды, алымдар мен жеңілдіктерді реттейді. Салықтар мен төлемдердің құрылымы. Қазақстан Республикасының Салық кодексінде федералдық және жергілікті салықтарды қоса алғанда, жеке және заңды тұлғалардың табыс салығы, мүлік салығы, жер салығы және т.б. әр түрлі салықтар мен алымдар белгіленген. Салық түсімдерін бөлу. Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігі Салық комитетінің мәліметтері бойынша салық түсімдерінің едәуір бөлігі федералдық бюджетке түседі, бұл жергілікті бюджеттердің қаржылық дербестігін төмендетеді және салықтық түсімдердің орындалуын қиындатады. жергілікті қажеттіліктерді қанағаттандыру [53].

Мүлік пен жер салығының қолданыстағы ставкалары әрқашанда ағымдағы нарықтық бағаларға сәйкес келе бермейді және жер ресурстарын тиімсіз пайдалануға ықпал етеді. Салықтық жеңілдіктер мен ынталандырулар. Қазақстан Республикасының Салық кодексінде бірқатар салықтық жеңілдіктер мен жеңілдіктер қарастырылған, алайда олардың өңірлік даму мақсаттарына қол жеткізудегі тиімділігі жергілікті қажеттіліктердің ерекшеліктеріне қарай қайта қарауды және бейімдеуді талап етеді. Салықтар мен төлемдерді төлеудің күрделі рәсімдері салық төлеушілер мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарына қосымша әкімшілік шығындарды тудыруы мүмкін. Себебі, қосымша дайындық пен оқыту қажеттілігі салық төлеу процедуралары күрделі және мамандандырылған білімді қажет етсе, салық төлеушілер мен өзін-өзі басқару қызметкерлері қосымша дайындық пен дайындықты қажет етуі мүмкін. Бұған тренингтер, семинарлар және кәсіби дағдыларды жаңарту шығындары кіреді. Сонымен қатар, ақпараттық жүйелерді әзірлеу және қолдау қажеттілігі. Күрделі салық процедураларын қолдау үшін арнайы ақпараттық жүйелер мен бағдарламалық шешімдер қажет болады. Бұған мұндай жүйелерді әзірлеу, енгізу және қолдау кіреді, бұл қосымша шығындармен бірге келеді.

Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 23 қаңтардағы № 148 «Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» Заң жергілікті мемлекеттік басқаруды ұйымдастыруды, оның ішінде жергілікті бюджеттерді қалыптастыру мен басқаруды реттейтін негізгі нормативтік акт болып табылады [7]. Бұл заңды талдау барысында жергілікті билік пен орталық мемлекеттік органдардың өзара іс-қимылының қағидаттарын айқындайды, сондай-ақ өңірлерді қаржыландыру мен экономикалық дамытудың құқықтық негіздерін белгілейді. Жергілікті мемлекеттік

басқарудың рөлі мен функциялары. Осы заң аумақтық бірліктерді басқару, оның ішінде жергілікті бюджеттерді бекіту және атқару саласындағы жергілікті билік органдарының құзыреттерін анықтайды. Жергілікті бюджеттерді қалыптастырудың принциптері. Бұл заң фискалдық федерализмнің принциптерін белгілейді, оған сәйкес жергілікті бюджеттердің кірістері мен шығыстары нақты аймақтардың ерекшеліктері мен қажеттіліктерін ескере отырып белгіленеді. Заңға сәйкес жергілікті бюджеттің кірістері салық түсімдері, орталық мемлекеттік органдардың субвенциялары мен гранттары, сондай-ақ мүліктен және өзге де көздерден түсетін кірістерден қалыптасады. аймақтардың қаржылық қауіпсіздігінің біркелкі еместігі, орталықтандырылған субсидияларға тәуелділігі, бюджеттік ресурстарды тиімсіз пайдалану, қосымша қаржы ресурстарын тартудағы жергілікті өзін-өзі басқарудың мүмкіндіктерінің шектеулілігі. Жергілікті бюджетті басқарудың тиімділігі. Транспаренттілік, бюджеттің атқарылуын бақылау және қаржы ресурстарын тиімді пайдалану мәселелері қосымша күш пен шараларды қажет етеді.

Жоғарыда аталып өткен заңнамалық және нормативтік-құқықтық құжаттарға талдау жасау барысында жергілікті бюджеттің қалыптасуы және оның кіріс бөлігін арттыру бағытындағы келесі кемшіліктер анықталды (1 - кесте).

1-кесте. Бюджет кодексінің жергілікті бюджетті қалыптастырудағы шектеулері

Бюджет кодексінің жергілікті бюджеттің қалыптасуы бойынша негізгі кемшіліктері	<u>Шешімдерді орталықтандыру:</u>
	Орталық органдардың жергілікті бюджеттерді қалыптастыруға елеулі ықпал ету мүмкіндігі жергілікті билік органдарының қаржылық басқарудағы дербестігі мен дербестігін төмендетуі
	<u>Ашықтық пен жариялылықтың болмауы:</u>
	Жергілікті бюджеттерді қалыптастыру және атқару тәртібі әрдайым жеткілікті түрде ашық бола бермейді, бұл қоғамдық бақылау мен азаматтардың жергілікті қаржыны басқаруға қатысуын қиындатады.
	<u>Шектеулі кіріс көздері:</u>
Жергілікті бюджеттердің орталықтандырылған трансферттерге тәуелділігі және салық көздерінің шектелуі аймақтардың қаржылық тұрақтылығын төмендетіп, олардың дамуын шектеуі мүмкін.	
<u>Аймақтар арасындағы табыс теңсіздігі:</u>	
Қаржы ресурстарын бөлу кезінде әртүрлі аймақтардың нақты қажеттіліктері мен мүмкіндіктері әрқашан ескерілмейді, бұл әлеуметтік және экономикалық теңсіздіктерге әкелуі мүмкін.	
<u>Бюджеттік қаражатты тиімсіз пайдалану:</u>	
Қаражаттың жұмсалуды тиімді бақылау тетіктерінің болмауы және бюджеттік бағдарламалардың тиімділігін жеткіліксіз бағалау бюджет қаражатының мақсатқа сай пайдаланылмауына әкелуі мүмкін.	

Дереккөз: Автор Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 4 желтоқсандағы № 95-IV Бюджет кодексіне зерделеу және талдау жүргізу негізінде құрастырған.

Алайда, 2020-2022 жылдар аралығында Қазақстанның Бюджет кодексіне жергілікті бюджетті қалыптастыруды және оның кіріс бөлігін арттыруды одан

әрі жетілдіруге бағытталған өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Негізгі өзгерістер мыналарды қамтиды:

- Жергілікті өзін-өзі басқару органдарының құқықтарын кеңейту: Қаржы мен бюджет ресурстарын басқарудағы жергілікті әкімдіктердің (басқармалардың) рөлі мен жауапкершілігін арттыру.

- Айқындылық пен есептілікті күшейту: Бюджеттің ашықтығын және қаражаттың жұмсалуына қоғамдық бақылауды жақсарту бойынша талаптарды енгізу.

- Қаржылық орталықсыздандыру: жергілікті өзін-өзі басқару органдарын жергілікті ресурстарды тиімдірек пайдалануға және жергілікті дамуды қаржыландырудың инновациялық тәсілдерін дамытуға ынталандыру [54].

Бұл өзгерістер жергілікті қаржыны басқаруды жетілдіруге, халық алдындағы жауапкершілікті арттыруға және жергілікті бюджеттердің қаржылық тұрақтылығын нығайтуға бағытталған. Олар жергілікті қажеттіліктерді шешуге және облыстық маңызы бар қалалардың экономикасының дамуын ынталандыруға бюджет қаражатын тиімді пайдалануға үлес қосты. Өзгерістер нәтижесі жергілікті бюджеттер кіріс бөлігі артуына ықпал етті және жергілікті бюджеттің тиімді қалыптасуына септігін тигізді.

Сонымен қатар, Қазақстанның Салық кодексінің жергілікті бюджетке түсетін түсімдерді ұлғайту жағынан бірнеше артықшылығы бар. Негізгі артықшылықтардың бірі – жергілікті бюджеттің кіріс бөлігін ұлғайту жергілікті атқарушы органдарға жергілікті деңгейде әлеуметтік-экономикалық мәселелерді тиімдірек шешуге мүмкіндік береді. Бұл инфрақұрылымды, білім беруді, денсаулық сақтауды және азаматтар өмірінің басқа да салаларын дамытуға ықпал етеді. Одан бөлек, салық кодексі арқылы жергілікті бюджеттің кіріс бөлігін ұлғайту жергілікті деңгейде кәсіпкерлік белсенділікті ынталандыруға көмектеседі, өйткені жиналған салықтардың бір бөлігі жергілікті бюджетте қалады және жергілікті экономиканы дамытуға жұмсалуды мүмкін [53]. Қазақстанның салық кодексінде көзделген осы және басқа да шаралар жергілікті бюджеттің кірісін арттыруға және жергілікті билік органдарының қаржылық жағдайын жақсартуға ықпал етеді.

2-кесте. Салық кодексінде жергілікті бюджетті қалыптастырудағы шектеулер.

<p>Салық кодексінде жергілікті бюджеттердің кіріс бөлігін ұлғайту мүмкіндіктерін шектейтін бірқатар кемшіліктер</p>	<p><u>Салық саясатындағы икемділіктің жоқтығы:</u></p>
	<p>Кодекс көбінесе жергілікті өзін-өзі басқару органдарына салық мөлшерлемелерін белгілеу және өзгерту бойынша жеткілікті икемділік бермейді, бұл өзгермелі экономикалық жағдайлар мен аймақтық қажеттіліктерге бейімделуді қиындатады.</p>
	<p><u>Республикалық (орталық) реттеуге тәуелділік:</u></p>
	<p>Табыс салығы және қосылған құн салығы (ҚҚС) сияқты көптеген негізгі салықтар республикалық деңгейде белгіленеді, бұл жергілікті өзін-өзі басқару органдарының осы салық ағындарын басқару мүмкіндігін шектейді.</p>
	<p><u>Салық түсімдерінің біркелкі бөлінбеуі:</u></p>
<p>Қазақстанда салық салудың және салық түсімдерін бөлудің қалыптасқан құрылымы елдің әртүрлі аймақтары арасында кірістердің біркелкі және әділ бөлінуіне әрдайым ықпал ете бермейді, бұл жергілікті халықты қаржылық қамтамасыз етуде теңгерімсіздікке әкелуі мүмкін. бюджеттер.</p>	
<p><u>Жергілікті салықтар мен алымдар әлеуетін жеткіліксіз пайдалану:</u></p>	
<p>Кодекс жергілікті билік органдарын мүлік салығы, жер салығы немесе жергілікті алымдар сияқты бюджет кірістерін ұлғайту үшін жергілікті салықтар мен алымдар құралдарын белсенді түрде қолдануға әрдайым ынталандырмайды.</p>	
<p><u>Инвестицияларды және жергілікті экономикалық өсуді ынталандыру тетіктерінің болмауы:</u></p>	
<p>Инвесторлар үшін салық жеңілдіктері мен ынталандырулар көбінесе жергілікті қажеттіліктерге жеткіліксіз бейімделеді және өңірлік деңгейде инвестиция тартуға және жұмыс орындарын құруға әрдайым ықпал ете бермейді.</p>	

Дереккөз: Автор Қазақстан Республикасының 2017 жылғы 25 желтоқсандағы № 120-VI ҚРЗ «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» Кодексіне (Салық кодексі) зерделеу және талдау жүргізу негізінде құрастырған.

Қазақстан Республикасындағы жергілікті бюджетті қалыптастыру және оның кіріс бөлігін арттыру жөніндегі нормативтік құқықтық актілерді талдау көрсеткендей, жергілікті бюджеттердің негізгі кіріс көздері салықтар, алымдар, мемлекеттік бюджеттен бөлінетін субсидиялар болып табылады. Заңнаманың мемлекеттік басқарудың әртүрлі деңгейлері мен ел аймақтары арасында кірістерді бөлуде қаржылық тұрақтылық пен әділеттілікті қамтамасыз етуге бағытталғанын атап өткен жөн.

3-кесте. Жергілікті бюджетті қалыптастыру бойынша нормативтік-құқықтық актілерге талдау.

SWOT - талдау

Жергілікті бюджетті қалыптастыру бойынша нормативтік-құқықтық актілерге талдау.

КҮШТІ ЖАҚТАРЫ

- 1. Заңнамаларды кодификациялау:** Нормативтік құқықтық актілер нақты жүйеленген және кодификацияланған, бұл олардың қолжетімділігі мен түсінуін жеңілдетеді.
- 2. Халықаралық стандарттарға есеп:** Ұлттық заңнамаға халықаралық стандарттар мен ұсынымдарды енгізу бюджетті қалыптастыру процестерінің ашықтығы мен құқықтық қорғалуын күшейтеді.
- 3. Бюджет процесін реттеу:** Жергілікті бюджетті қалыптастыру мен атқару кезеңдері мен тәртібі нақты анықталған, бұл қаржылық жоспарлаудағы тұрақтылық пен болжамдылықты қамтамасыз етеді.

ӘЛСІЗ ЖАҚТАРЫ

- 1. Заңнаманың күрделілігі мен ұзақтығы:** Нормативтік құқықтық актілердің егжей-тегжейлілігі мен көлемінің жоғары дәрежесі оларды түсіну мен тәжірибеде қолдануды қиындатады.
- 2. Икемділіктің болмауы:** Кейбір стандарттар аймақтардың немесе муниципалитеттердің ерекшеліктерін ескермеуі мүмкін, бұл жергілікті жағдайларға бейімделуде қиындықтар туғызады.
- 3. Бақылау мен мониторингтің жеткіліксіз тиімділігі:** Мониторинг тетіктеріндегі қиындықтарға байланысты жергілікті деңгейде бюджеттің атқарылуының тиімділігі мен бақылауының мүмкін болатын проблемалары.

МҮМКІНДІКТЕР

- 1. Цифрландыруды жүзеге асыру:** Бюджетті басқаруды жақсарту және оның ашықтығын арттыру үшін цифрлық технологияларды пайдалану.
- 2. Халықаралық ынтымақтастықты дамыту:** Халықаралық қаржы ұйымдарымен өзара іс-қимылды күшейту және бюджет процесінде халықаралық тәжірибені бейімдеу.
- 3. Аймақтық өзін-өзі басқаруды нығайту:** Жергілікті ресурстарды тиімдірек басқару үшін бюджет процесінде жергілікті билік органдарының өкілеттіктерін кеңейту мүмкіндіктері.

ҚАУІПТЕР

- 1. Экономикалық тұрақсыздық:** Экономикалық ауытқулар мен дағдарыстар жергілікті бюджеттің кірісіне және бюджеттік міндеттемелердің орындалуына кері әсерін тигізуі мүмкін.
- 2. Саяси тұрақсыздық:** Саяси ортадағы өзгерістер жергілікті заңнамалық және бюджеттік процестерге әсер етуі мүмкін.
- 3. Басқарудың тиімсіздігі:** Басқару мен бақылаудағы әлсіздік бюджет қаражатының мақсатсыз пайдаланылуына және сыбайлас жемқорлық тәуекелдеріне әкелуі мүмкін.

Дереккөз: Автор жергілікті бюджетті қалыптастыру бойынша нормативтік-құқықтық актілерді зерделеу және талдау жүргізу негізінде құрастырған.

Қазақстанның жергілікті бюджетін қалыптастыру жөніндегі нормативтік-құқықтық актілерді талдау қорытындылай келе жергілікті бюджеттерді қалыптастыруды реттеу, Қазақстанның нормативтік-құқықтық актілері жергілікті бюджеттерді қалыптастырудың рәсімдері мен тетіктерін нақты айқындайды. Олар кірістер мен шығыстарды белгілеуді, жергілікті өзін-өзі басқарудың әртүрлі деңгейлері арасында қаражатты бөлу тәртібін және бюджеттік құжаттарды бекітуді қамтиды. Жергілікті органдардың бюджеттеу процесіне қатысуы, заңдар мен нормативтік актілер жергілікті билік органдарының бюджеттерді қалыптастыру процесіне белсенді қатысуын қамтамасыз етеді, бұл нақты аймақтар мен қалалардың ерекшеліктері мен қажеттіліктерін ескеруге ықпал етеді. Нормативтік-құқықтық актілер жергілікті бюджеттерді қалыптастыру және орындау процесінің ашықтығы мен

ашықтығын қамтамасыз етеді. Бұл бюджеттің атқарылуы туралы есептерді міндетті түрде ұсынуды, бюджет қаражатының пайдаланылуын бақылауды және бюджеттік жоспарлар мен шығыстар туралы ақпаратқа ашық қол жеткізуді қамтамасыз етуді қамтиды. Нормативтік құқықтық актілер жергілікті бюджеттердің қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз етуге және қаржылық тәуекелдерді тиімді басқаруға бағытталған. Бұл қажет болған жағдайда қаржылық қолдау тетіктерін орнатуды және жергілікті бюджеттердің борыштық жүктемесін бақылауды қамтиды.

Осылайша, Қазақстанның жергілікті бюджетін қалыптастыру жөніндегі нормативтік-құқықтық актілер Жергілікті деңгейде қаржыны тиімді басқару үшін заңнамалық негіз береді, жергілікті қажеттіліктердің ашықтығы мен есебін қамтамасыз етеді, сондай-ақ қаржылық тұрақтылық пен жергілікті қоғамдастықтардың дамуына ықпал етеді.

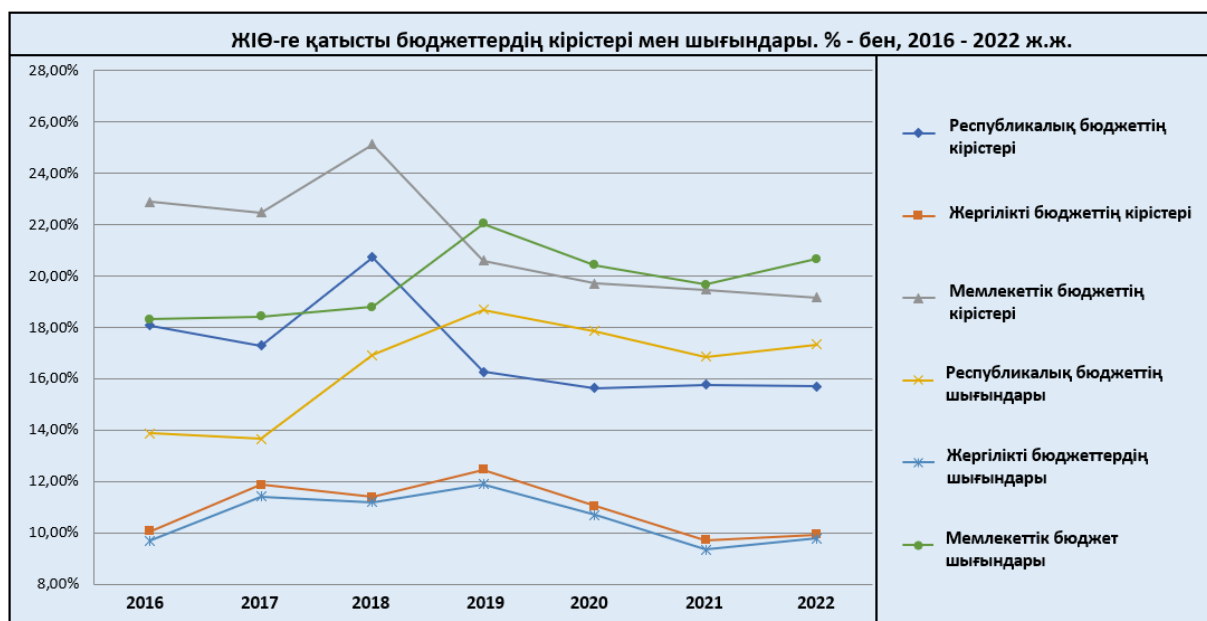
2.2. Курчатов қаласының жергілікті бюджетін қалыптастыру практикасы

Қаржылық орталықсыздандыру Қазақстанда жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту саясатын тиімді жүзеге асыру талаптарын толық қанағаттандырмайды [55]. Дегенмен, стратегиялық құжаттар бюджетаралық қатынастар жүйесін, фискалдық саясатты, жергілікті атқарушы органдардың жұмысын ынталандыру тетіктерін және т.б. реформалаудың негізін қалайды.

Мемлекеттік, республикалық және жергілікті бюджеттердің кірістері мен шығыстарының жалпы ішкі өнімге қатысты жергілікті бюджеттердің кірістері мен шығыстарының айтарлықтай теңгерілгенін, кірістер шығыстардан сәл де болса асып түсетінін анық көрсетеді (4-кесте). Жергілікті бюджеттердің кірістері мен шығыстарының көлемдерінің орналасу деңгейі ЖІӨ-нің 10-12% шегінде. 2021 және 2022 жылдары жергілікті бюджет параметрлері ЖІӨ-нің 10% деңгейінде болды [51].

2016 жылдан 2018 жылға дейінгі кезеңде республикалық бюджет профицитте болды, соңғы төрт жылда кірістер шығыстардан асып түсті, 2019 жылы кірістің күрт төмендеуіне байланысты бюджет тапшылығы үрдісі байқалды. Одан кейін республикалық бюджет кірістері ЖІӨ-нің 22%-дан 16%-ға дейін төмендеді, бұл елдегі жалпы экономикалық жағдайдың және салық түсімдерінің азаюының нәтижесі болды [51]. Кіріс бойынша мемлекеттік және республикалық бюджеттер параметрлерінің арақатынасы жоғары, олардың арасындағы айырмашылық ЖІӨ-нің 4% құрайды, қозғалыс тенденциялары бірдей. Республикалық бюджетке түсетін түсімдердің азайғанына қарамастан, 2018 және 2019 жылдары бюджет шығыстарының 14-тен 18%-ға дейін күрт өсуі байқалды [51].

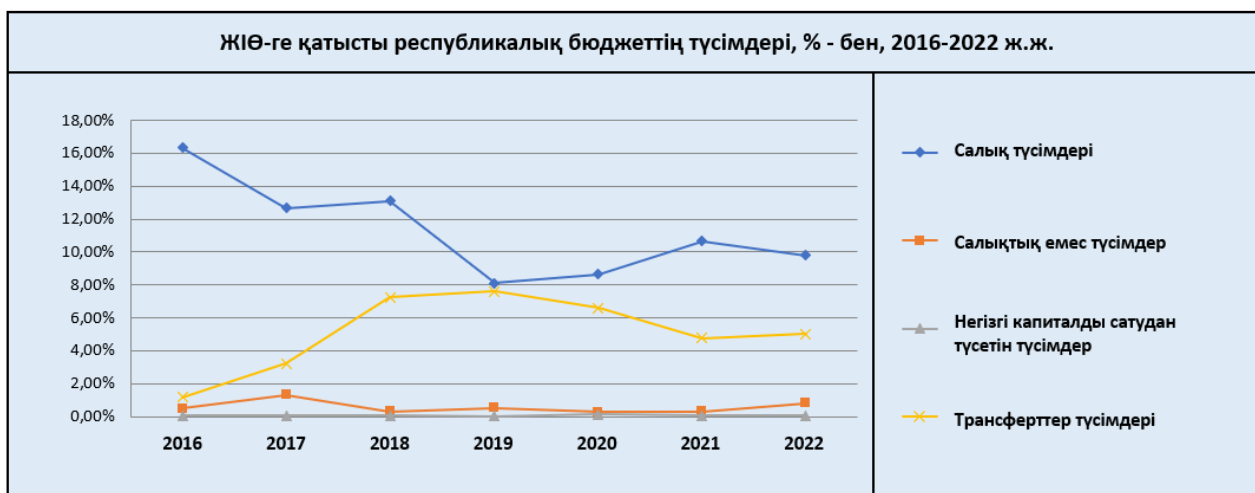
4-кесте. ЖІӨ-ге қатысты бюджеттердің кірістері мен шығындары.

Дереккөз: Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігі, www.minfin.gov.kz, ҚР Статистика комитеті, Қазақстан Республикасының ЖІӨ қатысты, www.stat.gov.kz.

Ұсынылған 4-кесте екі маңызды фактіні көрсетеді. Біріншіден, ел экономикасының оннан бір бөлігі ғана деңгейінде айқындалатын жергілікті бюджеттердің экономикалық маңыздылығы және жергілікті деңгейде бюджеттік параметрлерді тұрақтандыруға үкіметтің күш салуының себебінен орын алады.[55, 56]. Екіншіден, 2019 жылы республикалық бюджеттің кіріс бөлігінің күрт төмендеуі кірістердің басқа түрлерінің арасында дәстүрлі түрде жоғары үлесті иеленетін салық түсімдерінің төмендеуіне байланысты болды. 2019 жылы Ұлттық қордан ЖІӨ-нің 8% мөлшерінде қаражатты енгізу талап етілді, бұл ағымдағы жылғы салық түсімдерімен салыстырылады (т5-кесте). Соңғы жылдары жағдай салық түсімдерінің ұлғаюына және трансферттік түсімдердің төмендеуіне қарай біршама жақсарды. Осылайша, шағын және орта бизнеске салынатын салықтардан алынатын салық түсімдерінің құбылмалылығы жоғары. Бұл факт жергілікті бюджеттердің кіріс бөлігін ШОБ корпоративтік салығы есебінен қалыптастыруды көздейтін бюджет жүйесін және бюджетаралық қатынастарды жетілдіру кезінде ескерілуі тиіс.

5-кесте. Республикалық бюджет түсімдерінің түрлері.

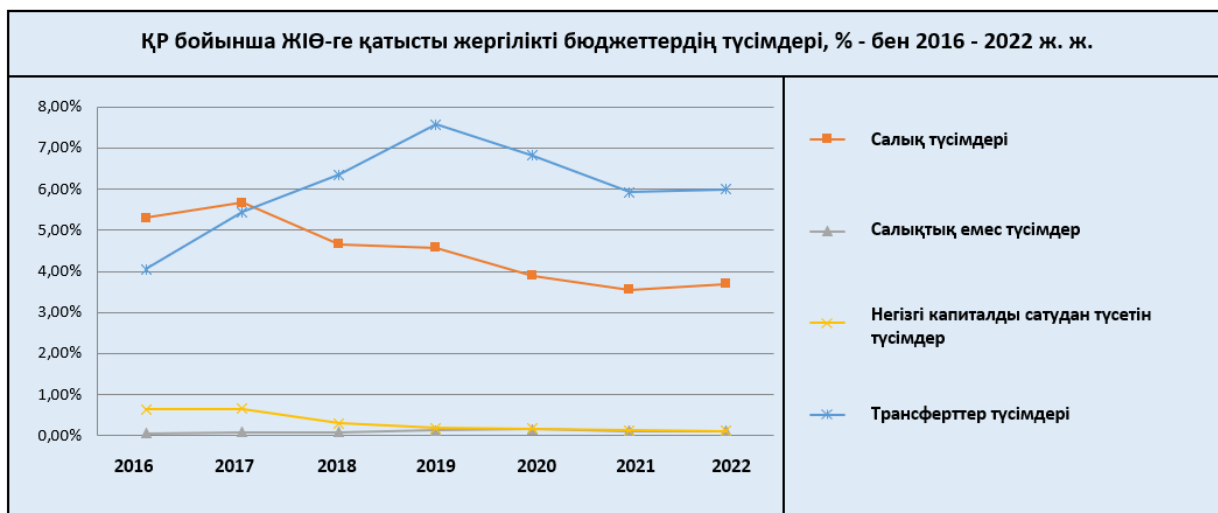
Дереккөз: Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігі, www.minfin.gov.kz, Қазақстан Республикасының Статистика агенттігі, www.stat.gov.kz.

2016 - 2022 жылдар кезеңіндегі ЖІӨ-ге қатысты жергілікті бюджет кірістері жергілікті бюджеттердің республикалық бюджеттен орталықтандырылған трансферттерге шамадан тыс тәуелділігін көрсетті [52]. 2018 жылдан бері трансферттік түсімдердің үлесі жергілікті бюджеттерге жиналған салық түсімінен айтарлықтай асып түсті. Бұдан шығатыны, жергілікті бюджеттер өзін-өзі қамтамасыз ете алмайды және өз аймағын дамыту үшін қабылданатын шаралар да шектелген [55, 56].

2022 жылы жергілікті бюджетке түсетін салық түсімдері 4%-дан аз болса, трансферттер ішкі жалпы өнімнің 6%-ын құрады [52]. Жергілікті бюджеттер үшін салықтық емес түсімдердің және негізгі капиталды сатудан түсетін түсімдердің маңыздылығы әртүрлі себептерге байланысты дәстүрлі түрде төмен, оның ішінде салықтық емес төлемдердің шектеулі және төмен деңгейі, сондай-ақ негізгі капиталды сатудан түсетін төлемдер [52].

Жаңа бюджеттік саясат тұжырымдамасында 2022 жылы трансферттер жергілікті бюджет кірістерінің жалпы көлемінің орта есеппен 61,7 пайызын құрайтыны сын көзбен көрсетілген [52]. Облыстық іс-шараларды республикалық бюджеттен қаржыландыру ұлғайды (6-кест).

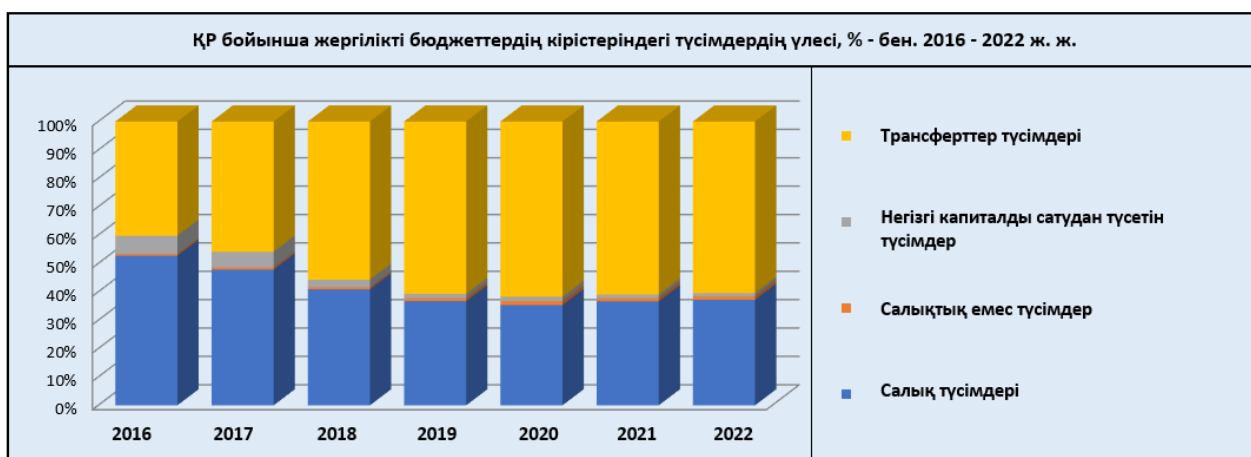
6-кесте. ЖІӨ-ге қатысты жергілікті бюджеттердің түсімдері.

Дереккөз: Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігі, www.minfin.gov.kz, Қазақстан Республикасының Статистика агенттігі, www.stat.gov.kz.

Шынында да, қолданыстағы бюджетаралық қатынастар жүйесінің нәтижесінде трансферттердің үлесі 2016 жылдан 2019 жылға дейін жергілікті бюджеттердің барлық түсімдерінің 40-тан 60% - на дейін, яғни жыл сайын 7% - ға тез өсті. Абсолюттік мәнде 2016 жылы 1,940 млрд. теңгеден трансферттер рекордтық 3,420 млрд. теңгеге жетті, бұл жеті жылдық кезеңде 176,29% - ға өскенін көрсетеді (7-кесте).

7-кесте. Жергілікті бюджеттердің кірістеріндегі түсімдердің үлесі.

Дереккөз: ҚР Қаржы министрлігі мәліметтері

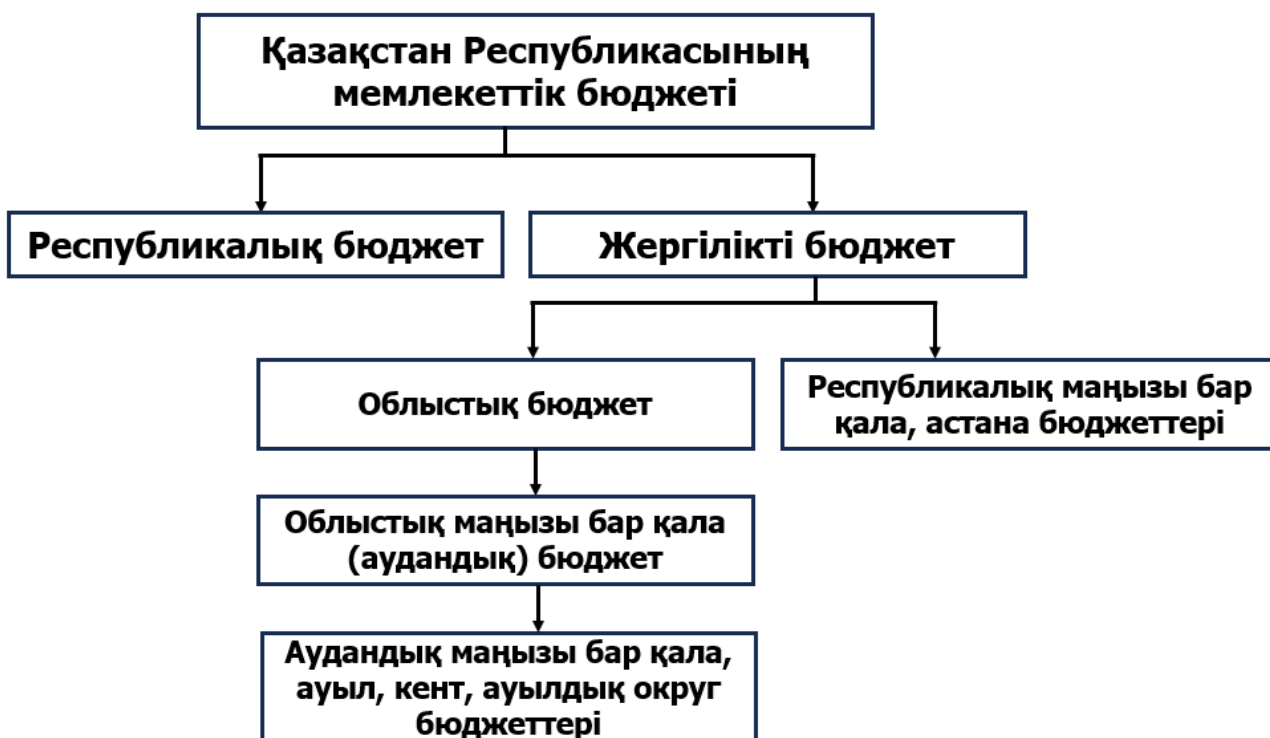
Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігінің деректеріне сәйкес салық түсімдерінің негізгі бөлігі, жалпы салық түсімдерінің шамамен 73% - ы республикалық бюджетке түседі. Бұл түсімдер негізінен заңды тұлғалардың корпоративтік табыс салығы есебінен қалыптасады. басқа бөлігі, жергілікті бюджеттерге жіберілетін салық түсімдерінің 27% деңгейінде жеке тұлғалардың жеке табыс салығы есебінен қалыптасады. Экономиканың көлемін және

миллиардтаған айналымы бар өндіруші компаниялардың болуын ескере отырып, корпоративтік салықтың салыстырмалы түрде аз мөлшері мұнай секторындағы өндіруші компаниялардан түсетін барлық түсімдердің Ұлттық қорға түсуіне байланысты, барлық басқа кәсіпорындар салық түсімдері бөлігінде бюджеттің кіріс бөлігін құрайды [51].

Қазақстан Республикасының мемлекеттік бюджеті ел деңгейінде қаржылық жоспарлау мен мемлекеттік қаржыны басқарудың негізгі құралы болып табылады.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік бюджеті мемлекеттің тұрақты дамуы мен азаматтарының әл-ауқатын қамтамасыз етуге бағытталған экономикалық және әлеуметтік саясатының негізгі құралы болып табылады.

1-график. ҚР мемлекеттік бюджетінің құрылымы

Дереккөз: Автор ҚР Қаржы министрлігі мәліметтері негізінде құрастырған.

Қазақстан Республикасында облыстық маңызы бар қалалардың, яғни моноқалалардың әлеуметтік-экономикалық ортасы тікелей қаланы құраушы кәсіпорындар арқылы қалыптасады, оның даму деңгейі мен сапалық сипаттамалары халықтың өмір сүру деңгейіне айтарлықтай әсер етеді. Өз кезегінде облыстық маңызы бар қалалардың инженерлік, экономикалық, әлеуметтік инфрақұрылымды дамыту облыстық билік органдарының саясаты, аумақтың инвестициялық бизнес тартымдылығы және басқа да факторлар қаланы құраушы кәсіпорының жұмыс істеу ортасын, сыртқы жағдайларды қалыптастыруға айтарлықтай әсер етеді [51].

Осылайша, моноқалалардың, яғни облыстық маңызы бар қалалардың, жалпы облысты дамыту стратегиясының негізі қаланы құраушы кәсіпорындардың қызметіне байланысты. Нарықтық экономиканың

қалыптасуы мен дамуы, кәсіпорындардың көпшілігінің меншік иелерінің ауысуы, сыртқы ортаның айтарлықтай өзгеруі моноқалалардың және олардың тұрғындарының үлкен қиындықтарды бастан кешіуне әкеледі. Бұл өз тарапында облыстық маңызы бар қалалардың жергілікті бюджетінің қалыптасуына айтарлықтай әсер етеді. Жаһандық қаржылық-экономикалық дағдарыстың дамуымен айтарлықтай жергілікті бюджеттің қалыптасуын нашарлатады [52].

Қаланы құраушы кәсіпорындардың болуы мен қызмет ету мәселесі жекелеген қалалар мен облыстар үшін ғана емес, жалпы Қазақстан экономикасы үшін де стратегиялық маңызға ие болды. Моноқалалар – қаладағы кәсіпорындары мен тұрғындары сыртқы ортаның қауіп-қатерін, мысалы, өнімге сұраныстың төмендеуін өз бетінше жеңе алмайтын елді мекендер қатарына жатады. Сондықтан, жергілікті бюджеттің кіріс бөлігін арттыру жұмыстары көп жағдайда жеміс бермейді. Мұндай облыстық маңызы бар қалаларда экономикалық белсенді халықтың кемінде төрттен бір бөлігі жұмыс істейтін бір немесе бірнеше өнеркәсіптік кәсіпорындар бар. Өнеркәсіптік өнім көлемінің жартысынан астамын технологиялық өзара байланысы бар кәсіпорындар қамтамасыз етеді. Бұл ретте жергілікті бюджетке түсетін салық түсімдерінің кемінде 23%-ы осындай кәсіпорындардан түседі [52].

Моноқалалардың қарапайым қалалардан басты айырмашылығы – қала мен кәсіпорынның (кәсіпорындар тобының) біртұтас ажырамас байланысы болып табылады, ол қала бюджетін толықтыруға ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік жағдайға да жауапты, сонымен бірге бүкіл қала аудандарының өмір сүру жағдайларын қамтамасыз етеді. Әдетте, кәсіпорынның әлеуметтік инфрақұрылымды ұстауға жұмсаған шығындары өнімнің өзіндік құнына қосылады, бұл түптеп келгенде оны бәсекеге қабілетсіз етеді. Ал мұндай кәсіпорынның қаржылық мәселесі бірте-бірте қаланың әлеуметтік-экономикалық мәселесіне айналады. Жергілікті бюджеттің артуы жайына қалады. Жаңа нарықтарға шығу, қаланы құраушы кәсіпорындарда өндірісті дамыту және жаңғырту үшін қаржы ресурстары қажет. Кейбір сарапшылар оларға салық жеңілдіктерін енгізуді ұсынып отыр, бұл біздің ойымызша тиімсіз және кәсіпорынның өндірісті қайта құрылымдаумен айналысуына ынталандырмайды, сонымен қатар моноқаланың бюджетіне түсетін ақшалай түсімдердің көлемін азайтады.

Мемлекеттік жеңілдікті несиелер беру, мемлекеттік банктік кепілдіктер беру, уәкілетті органдардың өкілеттіктерін және олардың пайдаланылуын бақылау бойынша қажетті шараларды заңнамада бекіту бағдарламалары әлдеқайда тиімді болуы мүмкін. Өкінішке орай, мемлекеттік қолдаудың мұндай түрі әрқашан сапалы түрде көрсетілмейді [3, 4].

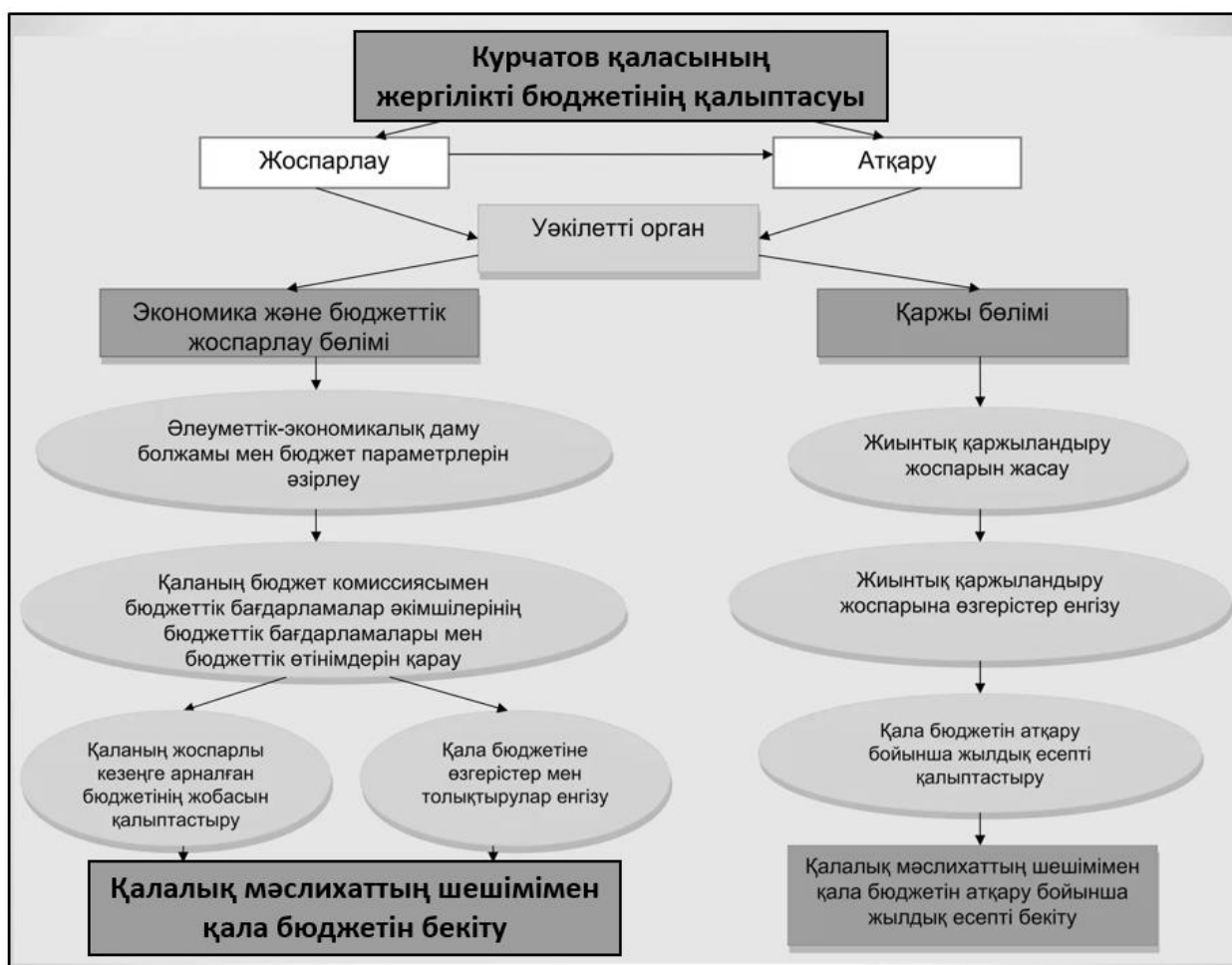
Қазақстанның өнеркәсіптік әлеуетінің едәуір бөлігі моноқалаларда, яғни облыстық маңызы бар қалаларда шоғырланған. Атап айтсақ, Курчатов қаласы Абай облысының өнеркәсіптік өндірісінің жалпы көлемінде айтарлықтай үлесті (2020 жылы 33,2%, 2021 жылы 25,7%, 2022 жылы 29,8%, 2023 ж. 39,7%) алатын өнеркәсіп өндірісінің орталығы болып табылады [51]. Дәл осындай облыстық

маңызы бар қалалардан Ақтөбе облысының Хромтау қаласында Қазақстандағы хром рудасының барлық көлемі және ТМД елдеріндегі хром кендерінің 96%-ы өндіріледі. Қостанай облысының Жітіқара қаласында хризотил асбест кендерін алу және байыту және осы негізде тауарлық асбест өндірумен айналысатын Қазақстандағы жалғыз асбест зауыты «Қостанай Минералс» АҚ бар [61]. Рудный қаласында орналасқан «Соколовско-Сарыбай тау-кен байыту өндірістік бірлестігі» АҚ (темір рудасын өндіру) жұмысының нәтижелері Қостанай облысының экономикасына үлкен ықпал етуде. Кәсіпорынның облыстың жалпы өнеркәсіп өніміндегі үлесі 57 пайызды, ал салықта 62,4 пайызды құрайды [51].

Осыған байланысты индустриалды моноқалаларды дамытудың негізгі проблемаларын айқындау және өнеркәсіп және агроөнеркәсіптік кешен саласында айналысатын моноқалаларды дамыту стратегиясын әзірлеу облыстың дамуын қолдаудың басым міндеті болып табылады [51].

Курчатов қаласының жергілікті бюджетін қалыптастыру кез келген облыстық маңызы бар қалалар сияқты бірнеше негізгі қадамдар мен кезеңдерді қамтитын маңызды процесс болып табылады.

2-сурет. Курчатов қаласының жергілікті бюджетінің қалыптасу механизмі.

Дереккөз: Автор Курчатов қаласының ресми сайтының мәліметтері негізінде құрастырған. [58]

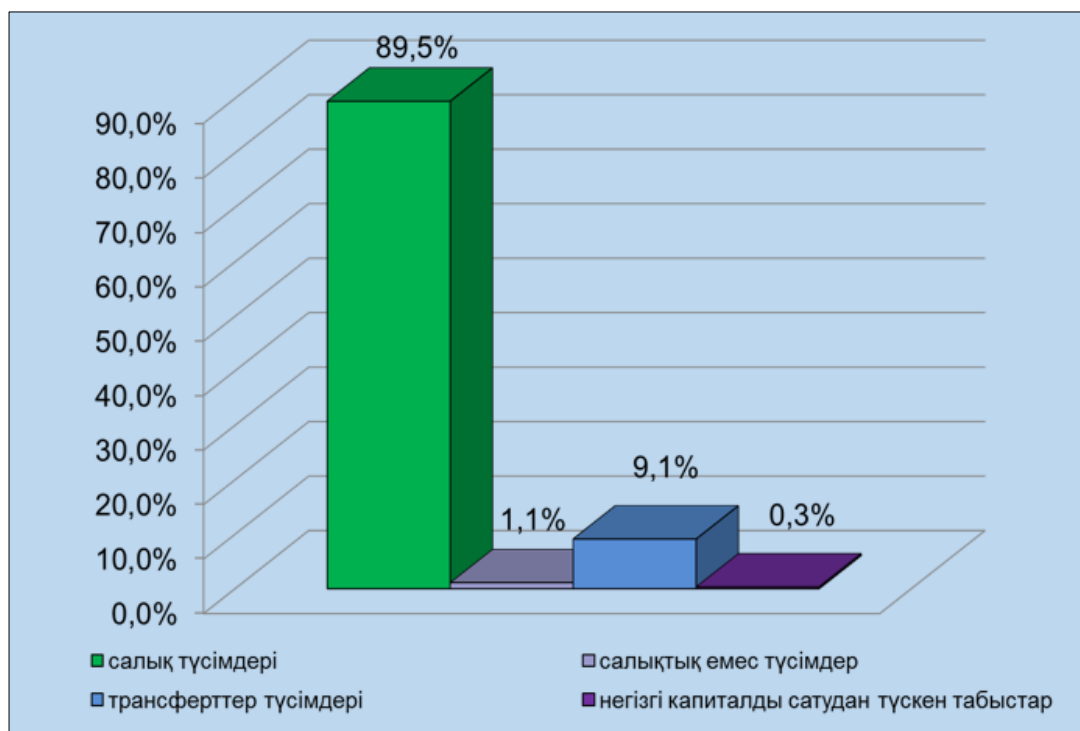
Қала бюджетінің жобасы Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы негізінде, Қазақстан Республикасы Бюджет кодексінің нормаларына, облыстық мәслихат сессиясының «Қалалық бюджет туралы» шешіміне сәйкес әзірленеді. 2024-2026 жылдарға арналған облыстық бюджет», облыс әкімдігінің «2024-2026 жылдарға арналған облыстық бюджет туралы» Абай облыстық мәслихатының 2023 жылғы «2024-2026 жылдарға арналған облыстық бюджет туралы» шешімін іске асыру туралы» қаулысын қаланың 2024-2028 жылдарға арналған әлеуметтік-экономикалық дамуы және бюджеттік параметрлері негізінде қалыптасады [51].

Қалалық бюджет жобасын әзірлеу облыстың әлеуметтік-экономикалық даму болжамына сүйене отырып, Қазақстан Республикасының Бюджет және Салық кодекстеріне сәйкес жүзеге асырылады. Есептеулер жүргізу үшін уәкілетті органдардың және мемлекеттік кірістер департаментінің деректері пайдаланылды. Сонымен қатар соңғы жылдардағы түсімдердің динамикасына талдау жасалды. Сондай-ақ ағымдағы жылы күтілетін түсімдерге баға беріледі; 2024 жылға арналған қала бюджетінің түсімдер бойынша жобасы 1 933 736,0 мың теңге сомасында көзделген. 2024 жылға арналған қала бюджетінің меншікті кірістері 1 933 736,0 мың теңге сомасында болжануда. Әлеуметтік салық және жеке табыс салығы бойынша 2024 жылға арналған шегерім нормативтері 100% мөлшерінде белгіленді [62]. Көрсетілген шегерім нормативтеріне сәйкес төлем көзінен салық салынатын табыстардан жеке табыс салығының түсімдері 2024 жылға 820 000,0 мың теңге сомасында болжануда [62]. Әлеуметтік салық көлемі 680 000,0 мың теңге сомасында болжануда. Кіріс бөлігін қалыптастыру кезінде 900 000,0 мың теңге сомасында нысаналы ағымдағы трансферттер ескерілді [62].

Жергілікті бюджеттің шығындары келесіні құрайды. Бюджеттік бағдарламалардың барлық әкімшілері толық көлемде қамтамасыз етілген: еңбекақы төлеу, коммуналдық қызметтерді төлеу, әлеуметтік төлемдер. Кірістер мен шығыстардың болжамды көлемдеріне сүйене отырып, бюджет балансы қамтамасыз етіледі. Курчатов қаласының бюджетінің шығыстары 1 933 736,0 мың теңге сомасында қарастырылған [62].

Шығыстар жұмыспен қамтуды үйлестіру және әлеуметтік бағдарламалар бөлімінің және халықты жұмыспен қамту орталығының іс-шараларына, ұстауға және күрделі шығындарға қарастырылған [62].

1-сурет. Курчатов қаласының 2023 жылға арналған жергілікті бюджетінің кірістері.

Дереккөз: Автор Курчатов қаласының ресми сайтының мәліметтері негізінде құрастырған

Қазақстан Республикасы, Абай облысы, Курчатов қаласының жергілікті бюджетінің кірістері келесі бағыттардан тұрады (1 сурет).

1. Салық түсімдері: жеке және заңды тұлғалардың табысына салынатын салықтар, мүлік салығы, жер салығы және қаланың кәсіпорындары мен тұрғындарынан алынатын басқа да жергілікті салықтар жатады.

2. Салықтық емес түсімдер: Бұл моноқалалық қызметтерге алымдар, лицензиялық алымдар, жер төлемдері және басқа да төлемдер сияқты салықтық емес түсімдер.

3. Трансферттер мен субсидиялар: Әртүрлі бағдарламалар мен жобаларды қаржыландыру үшін жергілікті бюджет Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік органдарынан трансферттер мен субсидиялар алуы мүмкін.

4. Басқа табыс көздері: Инвестициялық жобалардан, қалалық мүлікті жалға беруден, халықаралық немесе ұлттық бағдарламалар мен жобаларға қатысудан түскен кірістер де мүмкін.

Курчатов қаласының 2023 жылғы бюджеттің атқарылуынан 2023 қаржылық жыл негізінде Курчатов қаласы бойынша жергілікті бюджеттің жалпы кірісі - 2 666 068 800 теңгені құрады [62]. Курчатов қаласының 2023 жылға арналған жергілікті бюджетінің кіріс бөлігіне талдау жүргізу арқылы төмендегі бес кестеде құрылды [62].

8-кесте. Курчатов қаласының 2023 жылға арналған жергілікті бюджетінің кіріс бөлігінің салықтық түсімдерден қалыптасуы.

Атауы	Барлық кірістер (мың теңге)
Салықтық түсімдер	1 773 309,0
Табыс салығы	925 040,8
Корпоративтік табыс салығы	135 943,8
Жеке табыс салығы	789 097,0
Әлеуметтік салық	627 007,2
Әлеуметтік салық	627 007,2
Меншікке салынатын салықтар	180 231,0
Мүлікке салынатын салықтар	95 414,0
Жер салығы	45 661,0
Көлік құралдарына салынатын салық	39 156,0
Тауарларға, жұмыстарға және көрсетілетін қызметтерге салынатын ішкі салықтар	37 699,0
Акциздер	1 290,0
Табиғи және басқа да ресурстарды пайдаланғаны үшін түсетін түсімдер	28 409,0
Кәсіпкерлік және кәсіби қызметті жүргізгені үшін алынатын алымдар	8 000,0
Заңдық маңызы бар әрекеттерді жасағаны және (немесе) оған уәкілеттігі бар мемлекеттік органдар немесе лауазымды адамдар құжаттар бергені үшін алынатын міндетті төлемдер	3 331,0
Мемлекеттік баж	3 331,0

Дереккөз: Курчатов қаласының 2023 жылғы бюджеттің атқарылуы

9-кесте. Курчатов қаласының 2023 жылға арналған жергілікті бюджетінің кіріс бөлігінің салықтық емес түсімдерден қалыптасуы.

Атауы	Барлық кірістер (мың теңге)
Салықтық емес түсімдер	21 121,0
Мемлекеттік меншіктен түсетін кірістер	11 953,0
Мемлекет меншігіндегі мүлікті жалға беруден түсетін кірістер	9 440,0
Мемлекеттік бюджеттен берілген кредиттер бойынша сыйақылар	2 324,0
Мемлекет меншігінен түсетін басқа да кірістер	189,0
Басқа да салықтық емес түсімдер	9 168,0
Басқа да салықтық емес түсімдер	9 168,0

Дереккөз: Курчатов қаласының 2023 жылғы бюджеттің атқарылуы

10-кесте. Курчатов қаласының 2023 жылға арналған жергілікті бюджетінің трансферттер түсімдерінің қалыптасуы.

Атауы	Барлық кірістер (мың теңге)
Трансферттердің түсімдері	861 375,8
Мемлекеттік басқарудың жоғары тұрған органдарынан түсетін трансферттер	861 375,8
Облыстық бюджеттен түсетін трансферттер	861 375,8

Дереккөз: Курчатов қаласының 2023 жылғы бюджеттің атқарылуы

Жергілікті бюджетке трансферттер әртүрлі көздерден келеді. Бұл қаражат бюджеттің бір деңгейінен (мысалы, орталық немесе аймақтық) екіншісіне (жергілікті) берілетін және әдетте қайтаруды қажет етпейтін қаржыландыру болып табылады. Мұнда жергілікті бюджеттерге трансферттер түсімдерінің негізгі көздері берілген:

Дотациялар: бюджет тапшылығын өтеу немесе көрсетілетін қызметтердің ең төменгі деңгейін қамтамасыз ету үшін жергілікті өзін-өзі басқару органдарына берілетін қаржы. Бұл субсидиялар жалпы (нақты мақсатсыз) немесе мақсатты (жолдарды жөндеу немесе мектеп салу сияқты нақты қажеттіліктерге арналған) болуы мүмкін.

Субсидиялар: белгілі бір бағдарламаларды немесе жобаларды ішінара қаржыландыруға бөлінетін қаражат. Мысалы, субсидиялар халықтың әлеуметтік осал топтарын қолдауға немесе жергілікті білім беру бағдарламаларын қаржыландыруға бағытталуы мүмкін.

Мақсатты трансферттер: инфрақұрылымды жаңарту, жаңа нысандар салу немесе экологиялық бағдарламаларды орындау сияқты нақты жобаларды немесе бағдарламаларды қаржыландыруға арналған қаражат. Бұл трансферттер көбінесе есеп беру және нәтиже талаптарымен бірге жүреді. [18]

Қазақстанда жергілікті бюджетке берілетін трансферттер мемлекеттік бюджеттен субсидиялар мен субсидиялар түрінде, сондай-ақ жергілікті өзін-өзі басқарудың арнайы қоры арқылы түсуі мүмкін. Бұл қаражатты жергілікті мәселелерді шешуге және әлеуметтік бағдарламаларды жүзеге асыруға пайдалануға болады. [22]

Трансферттер көздерінің әртүрлілігі жергілікті өзін-өзі басқару органдарына өз функцияларын орындау және әлеуметтік-экономикалық дамуды қамтамасыз ету үшін қажетті қаражат алуға мүмкіндік береді. Бұл қаражатты басқару тиімді пайдалануды қамтамасыз ету және мақсатқа жету үшін мұқият жоспарлау мен есеп беруді қажет етеді. [22]

Курчатов қаласының жергілікті бюджетін қалыптастыру оның экономикалық және әлеуметтік саясатының маңызды аспектісі болып табылады. Курчатов қаласының әкімшілігі жыл сайын келесі қаржы жылына арналған жергілікті бюджеттің жобасын әзірлейді. Бұл процесс қаланың экономикалық жағдайын, әлеуметтік қажеттіліктері мен мүмкіндіктерін талдауды қамтиды. Қоғамның, жергілікті қауымдастықтардың, кәсіпкерлердің

және басқа да мүдделі Тараптардың қаржылық ресурстардың басымдықтары мен бөлінуін талқылауға қатысуы маңызды бөлік болып табылады. Курчатовтың жергілікті бюджет шығыстары әлеуметтік қажеттіліктерге, инфрақұрылымдық жобаларға, білім беруге, денсаулық сақтауға, мәдениетке, спортқа және басқа да басым бағыттарға бағытталады. Бюджетке жіберілген әрбір теңгеден максималды Әлеуметтік және экономикалық қайтарымды қамтамасыз ету үшін бюджет қаражатын тиімді және транспарентті басқаруды қамтамасыз ету маңызды. Бюджет көрсеткіштерінің орындалуын және қаражатты жұмсаудың нәтижелілігін үнемі бақылау маңызды. Бұл жоспарларды уақтылы түзетуге және экономикалық ортадағы өзгерістерге жауап беруге мүмкіндік береді. Жалпы, Курчатов қаласының жергілікті бюджетін қалыптастыру процесі кешенді тәсілді, жергілікті ерекшеліктер мен қажеттіліктерді ескеруді, сондай-ақ қала халқының тұрақты дамуы мен әлауқатын қамтамасыз ету үшін әртүрлі мүдделі тараптармен белсенді өзара іс-қимылды талап етеді [62].

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақстан Республикасындағы жергілікті бюджеттің кіріс бөлігін арттыру бағыты бойынша статистикалық деректерді зерделеу, нормативтік құқықтық актілерге салыстырмалы талдау, және жүргізілген сапартамалық сұхбат негізінде облыстық маңызы бар қалаларда қаржылық тұрақтылықты жақсартуға және өңірлерді дамытуға ықпал ететін бірқатар маңызды қорытындыларға келдік.

Абай облысы Курчатов қаласының жергілікті бюджетінің кіріс бөлігін арттыру мәселесі орнықты даму мен әлеуметтік-экономикалық әл-ауқатты қамтамасыз ету және оның бюджеттік саясаты мен қаржылық жағдайына әсер етуі мүмкін бірқатар нақты қиындықтар мен мүмкіндіктерге тап болады. Біріншіден, негізгі аспектілердің бірі-салық базасын кеңейту. Осы мақсатқа жету үшін әртүрлі шаралар қолданылуы мүмкін. Біріншіден, қалаға жаңа кәсіпорындар мен инвестициялар тарту бойынша жұмысты жандандыру қажет. Бұған қолайлы инвестициялық ортаны құру, бизнесті тіркеу процедураларын жеңілдету және шағын және орта бизнеске салық ауыртпалығын азайту арқылы қол жеткізуге болады. Мұндай шаралар салықтан түсетін кірісті ұлғайтуға ғана емес, сонымен қатар жаңа жұмыс орындарын құруға және халықтың өмір сүру деңгейін арттыруға көмектеседі.

Екінші маңызды бағыт-салық төлемдерін жинау тиімділігін арттыру. Көбінесе жергілікті бюджеттерде төленбеген салықтар мәселесі байқалады, бұл қаланың кірісін айтарлықтай төмендетеді. Заманауи ақпараттық технологиялар мен электрондық төлем жүйелерін енгізу салық төлемдерін бақылауды жақсартып, төлемдерді азайтуы мүмкін.

Үшінші аспект-инфрақұрылым мен туризмді дамыту. Курчатовтың туристік саланы, оның ішінде қаланың тарихи және мәдени мұрасының арқасында дамыту мүмкіндігі бар. Шетелдіктер Курчатовтағы техногендік туризмді жақсы көреді. Курчатов қаласында техногендік туризмді дамытуға ерекше инвестициялар қажет емес. Мұнда, ең алдымен, кәсіпкерлік бастама және жолды жөндеу қажет. Қалғанының бәрі қазірдің өзінде бар. Туристерді тарту туристік қызметтерге салынатын салықтан түсетін табыстың артуына ықпал етіп қана қоймайды, сонымен қатар қызмет көрсету және сауда саласын қоса алғанда, жергілікті кәсіпкерліктің дамуын ынталандырады.

Соңында, бюджет шығындарын оңтайландыруға назар аудару маңызды. Мемлекеттік қаржыны тиімді басқару, оның ішінде бюджеттік бағдарламалардың тиімділігін мониторингілеу және талдау арқылы шығыстарды оңтайландыруға және ресурстарды неғұрлым басым жобалар мен бастамаларға бағыттауға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, Қазақстан Республикасында Курчатов қаласының жергілікті бюджетінің кіріс бөлігін арттыру салық базасын кеңейтуді, салық жинауды жақсартуды, инфрақұрылымды дамытуды және бюджеттік ресурстарды тиімді басқаруды қамтитын кешенді тәсілді талап етеді. Бұл

шаралар қаланың қаржылық тұрақтылығын арттырып қана қоймай, оның тұрғындарының тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуына жағдай жасайды.

Зерттеу жұмысының маңызды қорытындылары:

- жергілікті бюджеттердің кірістерін топтастыру қажеттілігі белгіленді, оны қолдану жергілікті бюджеттердің формальды және мазмұндық дербестігін бағалауға мүмкіндік береді;

- Абай облысы, Курчатов қаласының жергілікті бюджет кірістерін арттыруды қалыптастырудың қолданыстағы тетігін кешенді талдау жергілікті бюджеттің кіріс құрылымының тиімсіздігін, оның меншікті кірістермен салыстырғанда трансферттердің жоғары деңгейіне байланысты екендігін көрсетеді және бюджеттің қаржылық тәуелсіздігін арттыру қажеттілігін негіздейді;

- жергілікті бюджеттің дербестігін арттыру жөніндегі ұсыныстар салықтық өкілеттіктерді шектеудегі ағымдағы үрдістерді бағалауды ескере отырып негізделеді;

- бюджеттік қамтамасыз етуді теңестіруге емес, әрбір бюджетті теңгеруге бағытталған жергілікті бюджеттерді бюджетаралық реттеу әдістемесінің кемшіліктері өңірлік деңгейде бюджетаралық реттеу механизміне сапалы өзгерістер енгізу қажеттілігін негіздеді;

- жергілікті бюджеттердің кіріс базасын дамыту тұжырымдамасы жергілікті бюджеттердің кірістілігін теңестіруге және оларды бюджеттік қамтамасыз етудің орташа деңгейіне барынша жақындатуға мүмкіндік береді.

Құжаттар мен сараптамалық сұхбаттарды талдау негізінде және нормативтік-құқықтық базаны жетілдіруге және анықталған кемшіліктерді жоюға, сондай-ақ Қазақстан Республикасындағы жергілікті бюджеттің кіріс бөлігін арттыру процесіне инновациялық тәсілдерді енгізуге бағытталған бірқатар нақты ұсыныстар әзірленді. Әрбір өңірдің өзіндік ерекшеліктері мен сын-тегеуріндері бар, сондықтан жергілікті бюджеттің кіріс бөлігін арттыруға кешенді және бейімделген тәсілді әзірлеу тұрақты экономикалық өсу мен әлеуметтік дамуға қол жеткізу үшін маңызды.

Бұл ұсыныстар зерттеулер мен сараптамалық пікірлердің деректеріне сүйене отырып, ағымдағы кедергілерді жою мен жергілікті бюджеттің механизмін жақсарту әлеуетін ескереді. Қазақстан Республикасында жергілікті бюджеттің кіріс бөлігін арттыру үшін мынадай нақты ұсыныстар ұсынылады.

1. Заңнаманы өзгерту және салық саясатын оңтайландыру.

ҚР-ның 2008 жылғы 4 желтоқсандағы № 95-IV «Бюджет кодексі»-нің 52-бабының 1-тармағындағы 1-2) тармақшасына редакция өзгертілсін: «бюджетті атқару жөніндегі орталық уәкілетті органмен бірлесіп мемлекеттік жоспарлау жөніндегі орталық уәкілетті орган бекітетін тізбе бойынша ірі кәсіпкерлік субъектілерінен түсетін түсімдерді және мұнай секторы ұйымдарынан түсетін түсімдерді қоспағанда, келіп түскен салықтық аударымдардың кемінде тоқсан пайызы мөлшерінде облыстық мәслихат белгілеген кірістерді бөлу нормативтері бойынша корпоративтік табыс салығы».

Кәсіпорындарға артық жүктемені жою және салық түсімдерін ынталандыру мақсатында салық ставкалары мен жеңілдіктерін қайта қарау.

Бюджетке кірістерді ұлғайту үшін салықтық жалтаруларға және көлеңкелі экономикаға қарсы күрес шараларын енгізу.

2. Өңірлердің инвестициялық тартымдылығын дамыту.

Қолайлы инвестициялық ахуал құру арқылы инвестициялар тарту. Бұл салықтық жеңілдіктер мен инвесторларға, әсіресе экономиканың басым салаларында жеңілдіктер беруді қамтиды.

Экономиканың қозғаушы күші болып табылатын және салықтан түсетін кірісті едәуір арттыра алатын шағын және орта бизнесті қолдау және ынталандыру.

3. Шағын және орта бизнесті дамыту.

Қаржылық қолдау бағдарламалары арқылы шағын және орта бизнесті қолдау, несиелер бойынша пайыздық мөлшерлемелерді субсидиялау және кәсіпкерлерге салықтық жеңілдіктер беру.

Стартаптар мен инновациялық жобаларды дамытуды ынталандыру үшін инкубаторлар мен бизнес-үдеткіштер құру.

4. Мемлекеттік активтер мен ресурстарды тиімді пайдалану.

Жалдау және сату кірістерін арттыру үшін мемлекеттік активтерді, соның ішінде Жер ресурстарын басқаруды оңтайландыру.

Мемлекеттік кәсіпорындардың тиімділігін арттыру және олардың қаржылық көрсеткіштерін жақсарту жөнінде шаралар енгізу.

5. Моноқалаларда туризмді дамыту.

Туристік инфрақұрылымға инвестиция салу және туристік маршруттар мен көрікті жерлерді жылжыту.

Туристерді тарту және бюджетке туристік түсімдерді ұлғайту үшін мәдени және спорттық іс-шараларды ұйымдастыру.

Бұл шаралар заңнамалық өзгерістер, қолдау және ынталандыру бағдарламалары және басқарудың институционалдық тетіктерін нығайту арқылы жүзеге асырылуы мүмкін. Олар Қазақстан Республикасындағы жергілікті бюджеттердің кіріс бөлігін ұлғайтуға бағытталған және өңірлердің тұрақты экономикалық дамуына ықпал етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентінің 2015 жылғы 20 мамырдағы Ұлт жоспары – бес институционалдық реформаны жүзеге асыру жөніндегі «100 нақты қадам» бағдарламасы.// [Электрон.ресурс] - 2024. - URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000100/compare>
2. Қазақстан Республикасы Президентінің «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына Жолдауы 1 қыркүйек 2023 жыл.// [Электрон.ресурс] - 2024. - URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-adiletti-kazakstannyn-ekonomikalyk-bagdary-atty-kazakstan-halkyna-zholdauy-18333>
3. «Экономиканы тұрақтандыру жөніндегі одан арғы шаралар туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылғы 16 наурыздағы № 287 Жарлығын іске асыру жөніндегі шаралар туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2020 жылғы 20 наурыздағы № 126 Қаулысы.
4. Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 4 желтоқсандағы № 95-IV «Бюджет кодексі».// [Электрон.ресурс] - 2024. - URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K080000095>
5. Proceedings of the 6th International Scientific Conference «Foundations and Trends in Modern Learning» (June 20-21, 2024). Berlin, Germany, 2024.// [Электрон.ресурс] - 2024. - URL: <https://ojs.publisher.agency/index.php/FTML/issue/view/88>
6. Қазақстан Республикасының 2017 жылғы 25 желтоқсандағы № 120-VI ҚРЗ «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» Кодексі (Салық кодексі).// [Электрон.ресурс] - 2024. - URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1700000120>
7. Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 23 қаңтардағы № 148 «Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» Заңы.// [Электрон.ресурс] - 2024. - URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z010000148>
8. Ильясов К.К., Мельников В.Д. Финансы, Учебник для вузов, Алматы: Каржы-Каражат, 2005. – 311 с.
9. Статистический бюллетень Министерства финансов Республики Казахстан, 2019, январь // [Электрон.ресурс] - 2023. - URL: www.minfin.kz
10. Утибаев Б.С., Жунусова Р.М., Саткалиева В.А., Государственный бюджет, Учебник.- Алматы: Экономика, 2006. – 411 с.
11. Климанов В., Лавров А. Межбюджетные отношения в РК на современном этапе//Вопросы экономики, № 11, 2004 год. – 111-115 с.
12. Зейнельгабдин А.Б. Финансовая система: экономическое содержание и механизм использования. – Алматы: Каржы-Кажат, 1995 год. – 124 с.
13. Мельников В.Д., Основы финансов: Учебник для вузов.- Алматы: LEM 2005. – 560 с.

14. Мукина Б. Местные бюджеты и механизм межбюджетных отношений: зарубежный опыт. /АльПари, № 1, 2006 г.
15. С. Құлпыбаев, В. Д. Мельников, С. Ж. Ынтықбаева. Қаржы : оқулық - 3-ші басылым, өңделген және толықтырылған. - Алматы : Экономика, 2011. - 539 с. : ил. - Библиогр.: с.501-505.
16. Государственные и муниципальные финансы: учебник/под ред. А. Гранберг, С. И. Лушина, В. А. Слепова.- М., Экономистъ, 2006.- 763 с.
17. Польский путь децентрализации: местное самоуправление в 1990-2004 годы. Коллективная монография под ред. Рафала Станека, Фонд "Просвещение - Развитие - Окружающая среда", Белоховице, 2004.
18. Кулекеев Ж.А, Султангазин А. Ж. и др. Проблемы эффективности использования средств государственного бюджета Республики Казахстан в условиях развития рыночных отношений / Под ред. А.С. Серикбаева- Астана: Академия государственной службы при Президенте Республики Казахстан, 2003. – 194 с.
19. В. Зайкин., Г. Поляк. Бюджетная система Российской Федерации: Учебник/ М.В. Романовский и др. – 2-е изд., - М: Юрайт, 2000. – 615 с.
20. Ершов Ю. А., Бабич А. М., Павлов Л.И. Государственные и муниципальные финансы: Учебник для вузов. – М: Финансы, ЮНИТИ, 2002. – 687с.
21. Павлов В. А., Годин А.М., Подпорина И. В. Бюджет и бюджетная система Российской федерации: Учебное пособие. – М: Дашков и К., 2002. – 340с.
22. Утибаев Б.С., Жунусова Р.М. Бюджетное устройство и бюджетная система: Учебное пособие. – СПб.: Дело: 2008. – 103 с.
23. Мельников В.Д. Государственное финансовое регулирование экономики Казахстана. – Алматы: Каржы-Каражат, 1995. – 112 с.
24. Айматова Г., Өмірбаев С., Өтпелі кезеңнің проблемалары және жүзеге асыру перспективалары. Ақша-кредит саясаты. /// Егемен Қазақстан: - 2004 ж. №127-19 мамыр.
25. Арғынбекова Г.И., Жунусова Р. С. Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару органдарының бюджеттік құзыретінің ерекшеліктері және теориялық мәселелері /диссертация, әл-Фараби ат. ҚазҰУ. – Алматы, 2006 ж.
26. А. Гранберг. Региональная экономическая политика (проблемы и программы). М., 1995 г.
27. А. Гранберг. Основы региональной экономики. М.: ГУ ВШЭ, 2000 (5-е изд. 2006)
28. Щербакова Е. В. Проблемы формирования бюджета муниципального образования – моногорода / Е. В. Щербакова, В. И. Гуштан // Стратегии развития социальных общностей, институтов и территорий : материалы III Международной научно-практической конференции, Екатеринбург, 21-22 апреля 2017 г. : в 2-х т.— Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2017. — Т. 1. — С. 89-92.

29. Зайкин, Ю., Ершов С.// Регион: экономика и социология. - 2002. - N4 . - ISSN 0868-5169. ББК 65.9(253)
30. Финансовый менеджмент : учебник для вузов / под редакцией Г. Б. Поляка. — 5-е изд., перераб. и доп. — Москва : Издательство Юрайт, 2024. — 358 с.
31. Развитие казахстанских моногородов. [Электрон.ресурс] - 2024. - URL: <https://www.zakon.kz/stati/6430375-minus-odin-chno-ne-tak-s-razvitiem-monogorodov-kazakhstana.html>
32. С. Омирбаев, С. Интыкбаева, Ж., Адамбекова А.А., Парманова Р.С. Государственный бюджет: учебник. - Алматы: ТОО РПИК «Дәуір», 2011. – 632 с.
33. Курманова Г.К., Суханбердина Б.Б., Уразова Б.А., Машанова С.А., Салимбаева Ш.Д. Эффективность и результативность бюджетной политики с использованием системы индикаторов. *Economics: the strategy and practice*. 2020;15(3):39-51. https://doi.org/10.51176/JESP/issue_3_T3
34. Абдешов Д.Д., Сатова Р.К., Набиев Е.Н. Возможности повышения доходов местного бюджета посредством кластерного развития отраслей / Банки Казахстана. - 2005. - N 7. - С. 17-20. - С. 2005
35. Жубаев С.Д., Алпысбаева А.К., Кодашева Г.С. / Актуальные проблемы менеджмента и экономики в Казахстане и за рубежом, 115-119, 2015.
36. Князев В.Г., Черник Д.Г. "Налоговые системы зарубежных государств", учебник, М: Закон и право. 2007. - 112 с.
37. Богачев С.В. Налогово-бюджетная политика крупных европейских городов / Вестник финансового университета. 2016 г. 140-146 с.
38. Годовое и многолетнее планирование в публичных финансах стран Центральной и Восточной Европы / Под редакцией Е. Руськовского. Белосток. 2013 г.
39. Бродский Г. М., Худяков А. И. "Теория налогообложения", НОРМА-К, Алматы 2002. - 383 с.
40. Глухов В.В., Дольдэ И.В. "Налоги: теория и практика". Учебное пособие. СПб: Специальная литература. 2006. 102 с.
41. Юлдашева Н.В. Мировой опыт формирования доходов местных бюджетов (На примере стран Европы) // Проблемы современной науки и образования. – 2016. - №. 6 (48). – С. 82-85.
42. Клемешев А.П. Польша, Литва, Латвия, Эстония: социально-экономическое и политическое развитие / Монография. Издательство: НИЦ ИНФРА-М 2024 г.
43. Германия, обзор [Электрон.ресурс] - 2024. - URL: <https://www.tatsachen-ueber-deutschland.de/ru/germaniya-obzor>
44. Стручина Е.Н. Бюджетная система Германии. Молодежь и системная модернизация страны. Сборник научных статей 4-й Международной научной конференции студентов и молодых ученых. Курск, 2019
45. Кривоносова Н.Я. Доходы и расходы местных бюджетов Германии / Научная статья по секции «Экономика и бизнес» / Читинский институт. 2015 г.

46. Дарибекова А. С. "Система подоходного налогообложения в РК". Учебное пособие. Караганда: 2002
47. Елубаева Ж.М. Бюджетная система РК: становление и перспективы развития. Алматы: 2005г. – 40с.
48. Правила исполнения республиканского и местных бюджетов, утвержденные Постановлением Правительства Республики Казахстан от 05.02. 2005 года № 110
49. Жубаев С.Д., Кодашева Г.С. «Проблемы формирования доходной части местных бюджетов Республики Казахстан», статья.
50. Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігінің ресми сайты. [Электрон.ресурс] - 2024. - URL: www.minfin.gov.kz
51. Ұлттық статистика бюросы. [Электрон.ресурс] - 2024. - URL: www.stat.gov.kz.
52. Қазақстанның жаңа бюджеттік саясаты. - Астана: Қазақстан Республикасының Экономика және бюджеттік жоспарлау министрлігі, «Экономикалық зерттеулер институты» АҚ, компания «Профи Полиграф» баспасы, 2022. – 190 б.
53. Отчет департамента Финансов Восточно Казахстанкой области об исполнении бюджета области за 2020 год.
54. Отчет департамента Финансов Восточно Казахстанкой области об исполнении бюджета области за 2021 год.
55. Отчет департамента Финансов Абайской области об исполнении бюджета области за 2022 год.
56. Отчет департамента Финансов Абайской области об исполнении бюджета области за 2023 год.
57. Жергілікті бюджет мәліметтері. Курчатов қаласының әкімдігінің ресми сайты. [Электрон.ресурс] - 2024. - URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/abay-kurchatov?lang=ru>
58. Курчатов қаласының жергілікті бюджетінің игерілуі бойынша жылдық есеп. [Электрон.ресурс] - 2024. - URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/abay-kurchatov?lang=ru>

**Қазақстан Республикасында жергілікті бюджеттің кіріс бөлігін арттыру
(Абай облысының Курчатов қаласы мысалында)
магистрлік зерттеу тақырыбы бойынша сарапшылық сұхбат жүргізу
бағдарламасы**

1. Зерттеудің әдістемелік бөлімі.

1.1. Зерттеу мәселесі.

Зерттеуді талдау.

Осы тұрғыда ұсынылған зерттеулер, атап айтқанда, деректерді тексеруге, көзқарастарды талдауға, көзқарастарды және әдістемелерді салыстыруға мүмкіндік беретін сараптамалық бағалауларға негізделеді.

Осыған орай, зерттеу жұмысы келесі зерттеу сұрақтарына жауап береді: моноқалалар мысалында жергілікті бюджеттің кіріс бөлігін қалай арттыруға болады.

1.2. Сараптамалық сұхбаттың мақсаты: зерттеу тақырыбы бойынша практикалық ұсыныстарды әзірлеуге негіз болатын қазіргі жағдай мен проблемаларға қатысты сарапшылардың пікірлерін зерделеу.

1.3. Сараптамалық сұхбаттың нысаны: Жергілікті бюджеттің кіріс бөлігі.

1.4. Сараптамалық сұхбаттың тақырыбы: Моноқалалар мысалында жергілікті бюджеттің кіріс бөлігін арттыру барысы.

1.5. Эксперттік сұхбаттың мақсаттары:

Моноқалалар мысалында жергілікті бюджеттің кіріс бөлігін арттыру бойынша сала мамандарының қазіргі тәжірибесі мен білімін зерделеу.

Жергілікті бюджетті реттейтін заңнамалық нормалардың тиімділігін бағалау.

Жергілікті бюджетті реттеу барысында туындайтын негізгі мәселелерді анықтау.

Моноқалалар мысалында жергілікті бюджеттің кіріс бөлігін арттыру процесін жетілдіруге бағытталған заңнаманы, сондай-ақ жергілікті бюджеттің кіріс бөлігін арттыру тәжірибесін жетілдіру бойынша ұсыныстар алу.

1.6. Болжам: Абай облысы Курчатов қаласы мысалында жергілікті бюджеттің кіріс бөлігін арттыру үдерісін жетілдіру бұл процестің ашықтығын, демократиясын және тиімділігін арттыруға әкеледі.

Болашақта магистрлік жобаны Қазақстан Республикасы деңгейінде кеңейтуге болады.

2. Сараптамалық сұхбаттың процедуралық (әдістемелік) бөлімі

2.1. Зерттеу әдісі.

Сауалнама түрі ретінде сарапшы сұхбаты тандалды. Респонденттерге бірдей ашық сұрақтар қойылады, бұл сұхбатқа қатысушыға өзіндік көзқарасын білдіруге және өз ұстанымын дәлелдеуге мүмкіндік береді. Көптеген

зерттеулерде пайдаланылған кезде сауалнама қорытынды жасау үшін талданатын сандық деректерді де, ұзағырақ, нақтырақ түсініктемелер беру үшін сапалы деректерді де алу үшін сұрақтардың бірнеше түрінен (негізінен ашық) тұрады. Содан кейін алынған ақпаратты терең және жан-жақты салыстыруға және талдауға болады.

Сараптамалық сұхбатты ұйымдастыру үшін зерттеуші сұхбат бойынша нұсқаулық дайындады.

Орташа ұзақтығы 30-дан 45 минутқа дейін болады.

2.2. Сұхбат берушілердің таңдамалар жиынтығы.

Зерттеуші сұхбат үшін мұқият таңдалған 12 сарапшыны шақырады.

Әңгімелесуге алынған сарапшылар – жергілікті бюджетті қалыптастыруда тәжірибесі бар лауазымды тұлғалар, моноқалалардың жергілікті бюджет жүйесіне маманданған академиялық зерттеушілер және азаматтық қоғам өкілдері.

2.3. Далалық зерттеулер. Алғашқы мәліметтерді жинау.

Зерттеуші ғылыми жұмыс барысында бастапқы деректерді пайдаланды. Зерттеу жобасына сәйкес олар ғылыми жұмыстың тақырыбына қатысты жүргізілетін сарапшылық сұхбат, жеке бақылау әдісі арқылы жинақталады.

2.4. Мәліметтерді өңдеу.

Әңгімелесу нәтижелері бойынша сұхбат берушілерден сапалы ақпарат алынады, сарапшылардың пікірлері мен бағалауларындағы ұқсастықтарды, айырмашылықтарды жіктеу және кейіннен талдау арқылы одан әрі өңдеу және жалпылау қажет. Сарапшы сұхбатынан алынған ақпаратты сапалы талдаудың негізгі тәсілдері: мәліметтерді декодтау, мәліметтер қорын қалыптастыру, есеп дайындау, зерттеу тақырыбы бойынша ұсыныстар.

2.5. Қорытынды есеп.

Қорытынды есеп сарапшы сұхбатының нәтижелері бойынша дайындалады.

3. Зерттеу нәтижелерін тарату.

Өзірленген ұсынымдар мен ұсыныстар Қазақстан Республикасы жергілікті бюджетті қалыптастыратын комиссиясының және Қазақстан Республикасы Мемлекеттік қызмет істері агенттігінің жұмысында пайдаланылуы мүмкін.

Сараптамалық сұхбат сұрақтары

1. Қазақстанда жергілікті бюджеттің қалыптасуы қалай жүріп жатыр?
2. Кірістер бюджеттік жүйенің әртүрлі деңгейлері арасында қалай бөлінеді?
3. Қазақстан Республикасында жергілікті бюджеттің кіріс бөлігін арттыру үшін қандай кедергілер бар?
4. Жергілікті бюджеттің орындалуын жоспарлау және бақылау үшін қандай құралдар қолданылады?
5. Жергілікті бюджеттің кірісін арттыру үшін қандай салық шаралары қолданылады?
6. Қазақстанның жергілікті бюджетінің кіріс бөлігін ұлғайту үшін қандай нормативтік құқықтық актілерге өзгерістер мен толықтырулар енгізу қажет?

АНАЛИТИКАЛЫҚ ЖАЗБА

Жоба авторы (зерттеу): Қаратаев Дастан Серхилұлы.

Ғылыми жетекші: Макулбаева Гульнур Азимхановна, Мемлекеттік саясаттың ұлттық мектебінің доцент м.а., PhD докторы.

Жоба идеясы (зерттеу)	Атауы: Қазақстан Республикасында жергілікті бюджеттің кіріс бөлігін арттыру (Абай облысының Курчатов қаласы мысалында)
Проблемалық жағдай	Қазақстан Республикасында жергілікті бюджеттер өңірлердің дамуын қамтамасыз етуде, әлеуметтік қызметтер көрсетуде және экономиканы қолдауда шешуші рөл атқарады. Алайда, жергілікті бюджеттердің жеткіліксіз кіріс бөлігі маңызды бағдарламалар мен инфрақұрылымдық жобаларды қаржыландырудың тұрақтылығына қауіп төндіреді.
Осы мәселенің қолданыстағы шешімдері	Қолданыстағы тәсілдерді жіктеу: Қазақстан Республикасында жергілікті бюджетті қалыптастыру өңірлерді орнықты дамытудың маңызды құралы болып табылады. Жергілікті қаржыны тиімді басқару, қаржылық автономияны арттыру және экономиканы дамыту жергілікті қауымдастықтардың тұрақтылығы мен өркендеуін қамтамасыз етудің негізгі бағыттары болып табылады. Артықшылықтары: Қазақстанда жергілікті бюджетті қалыптастыру өңірлердің тұрақты дамуына және жергілікті халықтың өмір сүру сапасын арттыруға ықпал ететін бірқатар елеулі артықшылықтарға ие. Олардың негізгілерін қарастырайық: 1. Жергілікті қажеттіліктер мен ерекшеліктерге бейімделу: жергілікті бюджеттер әр аймақтың ерекшеліктерін, оның экономикалық және әлеуметтік жағдайын, сондай-ақ даму ерекшеліктерін ескеруге мүмкіндік береді. Бұл ресурстарды тиімдірек бөлуге және оларды жергілікті қоғамдастық үшін ең басым жобалар мен бағдарламаларға бағыттауға мүмкіндік береді. 2. Жауапкершілік пен ашықтықты арттыру: жергілікті билік жергілікті қаржыны ашық басқарады және бюджет қаражатын жұмсауға жауапкершілікпен қарайды, бұл халықтың сенімін нығайтуға ықпал етеді. Бұл сонымен қатар жергілікті тұрғындарға шешім қабылдау процесіне көбірек қатысуға мүмкіндік береді.

3. Экономикалық өсуді ынталандыру: жергілікті бюджетті қалыптастыру жергілікті кәсіпкерлікті, инфрақұрылымды және әлеуметтік жобаларды қолдау арқылы жергілікті экономиканың дамуына ықпал етеді. Әр түрлі салаларға инвестиция салу және инфрақұрылымды жақсарту инвестицияларды тартуға және бизнесті дамытуға қолайлы жағдай жасайды.

Қазақстанда жергілікті бюджетті қалыптастыру өңірлерді орнықты дамыту, экономикалық және әлеуметтік прогресті қамтамасыз ету және жергілікті халықтың өмір сүру сапасын жақсарту үшін негізгі құрал болып табылады.

Кемшіліктері:

Қазақстан Республикасында жергілікті бюджетті қалыптастыру өзінің артықшылықтарына қарамастан, оның тиімділігі мен жергілікті халықтың қажеттіліктерін қанағаттандыру қабілетіне әсер ететін бірқатар кемшіліктері бар. Бұл процестің негізгі кемшіліктері:

1. Шектеулі қаржылық дербестік: Қазақстандағы жергілікті бюджеттер көбінесе орталық үкіметтің субсидиялары мен трансферттеріне тәуелді болады. Бұл муниципалитеттердің қаржылық автономиясын және олардың дамудың басым бағыттарын өз бетінше анықтау қабілетін шектейді.

2. Аймақтар арасындағы табыс теңсіздігі: кейбір аймақтарда салық түсімдері мен басқа көздерден түсетін кірістердің деңгейі жоғары, ал басқалары салық базасының жеткіліксіздігімен және кірістердің шектеулі болуымен бетпе-бет келеді. Бұл өңірлердің біркелкі дамымауына және әлеуметтік әділетсіздікке әкеледі.

3. Инфрақұрылым мен әлеуметтік қызметтердің жеткіліксіз дамуы: шектеулі қаржылық ресурстар көбінесе жергілікті деңгейде инфрақұрылымның, білім берудің, денсаулық сақтаудың және басқа да әлеуметтік қызметтердің толыққанды дамуына кедергі келтіреді. Бұл халыққа қызмет көрсетудің жеткіліксіз деңгейіне және өмір сапасының нашарлауына әкелуі мүмкін.

4. Бюджет қаражатын тиімсіз пайдалану: бюджет қаражатын жұмсаудағы ашықтық пен тиімділіктің жеткіліксіздігі сыбайлас жемқорлыққа, ұтымсыз шығыстарға және қаражатты мақсатсыз пайдалануға әкелуі мүмкін.

Осы кемшіліктердің барлығы салықтық басқаруды жақсартуды, өңірлердің қаржылық дербестігін

	<p>арттыруды, бюджет қаражатын жұмсаудағы ашықтық пен тиімділікті жақсартуды, сондай-ақ экономикалық дамуды және табысы төмен өңірлерге инвестицияларды ынталандыруды қоса алғанда, Қазақстандағы жергілікті бюджеттерді басқаруға жүйелі көзқарасты талап етеді.</p>
<p>Бұл мәселеге ұсынылған шешім</p>	<p>1. Заңнаманы өзгерту және салық саясатын оңтайландыру.</p> <p>- ҚР-ның 2008 жылғы 4 желтоқсандағы № 95-IV «Бюджет кодексі»-нің 52-бабының 1-тармағындағы 1-2) тармақшасына редакция өзгертілсін: «бюджетті атқару жөніндегі орталық уәкілетті органмен бірлесіп мемлекеттік жоспарлау жөніндегі орталық уәкілетті орган бекітетін тізбе бойынша ірі кәсіпкерлік субъектілерінен түсетін түсімдерді және мұнай секторы ұйымдарынан түсетін түсімдерді қоспағанда, келіп түскен салықтық аударымдардың кемінде тоқсан пайызы мөлшерінде облыстық мәслихат белгілеген кірістерді бөлу нормативтері бойынша корпоративтік табыс салығы».</p> <p>- Кәсіпорындарға артық жүктемені жою және салық түсімдерін ынталандыру мақсатында салық ставкалары мен жеңілдіктерін қайта қарау.</p> <p>- Бюджетке кірістерді ұлғайту үшін салықтық жалтаруларға және көлеңкелі экономикаға қарсы күрес шараларын енгізу.</p> <p>2. Өңірлердің инвестициялық тартымдылығын дамыту:</p> <p>- Қолайлы инвестициялық ахуал құру арқылы инвестициялар тарту. Бұл салықтық жеңілдіктер мен инвесторларға, әсіресе экономиканың басым салаларында жеңілдіктер беруді қамтиды.</p> <p>- Экономиканың қозғаушы күші болып табылатын және салықтан түсетін кірісті едәуір арттыра алатын шағын және орта бизнесті қолдау және ынталандыру.</p> <p>3. Шағын және орта бизнесті дамыту:</p> <p>- Қаржылық қолдау бағдарламалары арқылы шағын және орта бизнесті қолдау, несиелер бойынша пайыздық мөлшерлемелерді субсидиялау және кәсіпкерлерге салықтық жеңілдіктер беру.</p> <p>- Стартаптар мен инновациялық жобаларды дамытуды ынталандыру үшін инкубаторлар мен бизнес-үдеткіштер құру.</p>

	<p>4. Мемлекеттік активтер мен ресурстарды тиімді пайдалану:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Жалдау және сату кірістерін арттыру үшін мемлекеттік активтерді, соның ішінде Жер ресурстарын басқаруды оңтайландыру. - Мемлекеттік кәсіпорындардың тиімділігін арттыру және олардың қаржылық көрсеткіштерін жақсарту жөнінде шаралар енгізу. <p>5. Моноқалаларда туризмді дамыту:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Туристік инфрақұрылымға инвестиция салу және туристік маршруттар мен көрікті жерлерді жылжыту. - Туристерді тарту және бюджетке туристік түсімдерді ұлғайту үшін мәдени және спорттық іс-шараларды ұйымдастыру. <p>Бұл шаралар заңнамалық өзгерістер, қолдау және ынталандыру бағдарламалары және басқарудың институционалдық тетіктерін нығайту арқылы жүзеге асырылуы мүмкін. Олар Қазақстан Республикасындағы жергілікті бюджеттердің кіріс бөлігін ұлғайтуға бағытталған және өңірлердің тұрақты экономикалық дамуына ықпал етеді.</p>
<p>Күтілетін нәтиже</p>	<ul style="list-style-type: none"> - жергілікті бюджеттердің кірістерін топтастыру қажеттілігі белгіленді, оны қолдану жергілікті бюджеттердің формальды және мазмұндық дербестігін бағалауға мүмкіндік береді; - Абай облысы, Курчатов қаласының жергілікті бюджет кірістерін арттыруды қалыптастырудың қолданыстағы тетігін кешенді талдау жергілікті бюджеттің кіріс құрылымының тиімсіздігін, оның меншікті кірістермен салыстырғанда трансферттердің жоғары деңгейіне байланысты екендігін көрсетеді және бюджеттің қаржылық тәуелсіздігін арттыру қажеттілігін негіздейді; - жергілікті бюджеттің дербестігін арттыру жөніндегі ұсыныстар салықтық өкілеттіктерді шектеудегі ағымдағы үрдістерді бағалауды ескере отырып негізделеді; - бюджеттік қамтамасыз етуді теңестіруге емес, әрбір бюджетті теңгеруге бағытталған жергілікті бюджеттерді бюджетаралық реттеу әдістемесінің кемшіліктері өңірлік деңгейде бюджетаралық реттеу

	<p>механизміне сапалы өзгерістер енгізу қажеттілігін негіздеді;</p> <p>- жергілікті бюджеттердің кіріс базасын дамыту тұжырымдамасы жергілікті бюджеттердің кірістілігін теңестіруге және оларды бюджеттік қамтамасыз етудің орташа деңгейіне барынша жақындатуға мүмкіндік береді.</p>
<p>Әдебиеттер тізімі</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентінің 2015 жылғы 20 мамырдағы Ұлт жоспары – бес институционалдық реформаны жүзеге асыру жөніндегі «100 нақты қадам» бағдарламасы. // [Электрон.ресурс] - 2024. - URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000100/compare 2. Қазақстан Республикасы Президентінің «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына Жолдауы 1 қыркүйек 2023 жыл. // [Электрон.ресурс] - 2024. - URL: https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-adiletti-kazakstannyn-ekonomikalyk-bagdary-atty-kazakstan-halkyna-zholdauy-18333 3. Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 4 желтоқсандағы № 95-IV «Бюджет кодексі». // [Электрон.ресурс] - 2024. - URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K080000095 4. Қазақстан Республикасының 2017 жылғы 25 желтоқсандағы № 120-VI ҚРЗ «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» Кодексі (Салық кодексі). // [Электрон.ресурс] - 2024. - URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1700000120 5. Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 23 қаңтардағы № 148 «Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» Заңы. // [Электрон.ресурс] - 2024. - URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z010000148